
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2018 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyev B.H.

Mədəniyyətin intibahi-şəxsiyyətin tənəzzülü?.....3

Çaləbiyev N.Z.

Ailədə ər-arvad münasibətlərinin formalaşmasında və qarşılıqlı adaptasiyada fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin rolu.....15

Əliyev N. R.

Psixi gərginlik və yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına onun təsiri.....30

Babayeva A.D.

Natamam ailələrdə tərbiyə almış uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri42

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Yusifova N.Y.

Hemofiliyalı xəstələrin idrak fəallığının psixoloji xüsusiyyətləri49

SOSIAL PSIXOLOGİYA

İsmayılova G.İ, Xəlilova X.O.

Məhkumların dəyişilmiş həyat tərzinə uyğunlaşmasının sosial-psixoloji təhlili.....65

Kərimova A.X.

Xocalı faciəsinin sosial psixoloji tərəfləri.....74

Məmmədova R.A., Musayeva T.R., Şükürlü F.T.

Sosiallaşmanın metodoloji problemləri və
uyğunlaşma prosesi80

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Səmədzadə M.S.

Pedaqoji konfliktin həllində müəllimin davranış strategiyası87

Hüseynli Ç.A.

Yeniyetmələrdə peşəseçimi və özünütəyinin formalaşmasının
psixoloji mexanizmləri.....92

MƏDƏNİYYƏTİN İNTİBAHI – ŞƏXSİYYƏTİN TƏNƏZZÜLÜ?

*Bəxtiyar Əliyev,
AMEA-nın müxbir üzvü, professor*

Açar sözlər: mədəniyyət, şəxsiyyət, mədəni müxtəliflik, milli kimlik, davranış modeli, enkulturasıya, dialoq

Ключевые слова: культура, личность, культурное многообразие, национальное я, модель поведения, энкультурация, диалог

Key words: culture, personality, cultural diversity, national self, model of behavior, enculture, dialogue

GİRİŞ

Müxtəlif dövrlərdə hər iki fenomenə – mədəniyyət və şəxsiyyətə fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur. İstər mədəniyyət, istərsə də şəxsiyyət tarixi təkamülün məhsulu kimi meydana gələrək biri-birini şərtləndirən və ayrılıqda mövcud olmayan reallığa çevrilmişlər. Əlbəttə, insanın təbii mühitdən tədricən özünü uzaqlaşdıraraq yeni bir mühitin yaradılmasına cəhdi, demək olar ki, uğurla nəticələndi. Bu uğur yeni mühit olan və yalnız insan üçün mövcud ola biləcək, onun inandığı bir gerçəklik-mədəniyyət formasında təzahür edərək insanın bütün həyatını dəyişdirmiş oldu. Əslində, bu, insanın öz mahiyyətini dəyişməsi, özünü yeni bir keyfiyyətdə görmək istəyi, özünün yeni məzmununda – şəxsiyyət kimi təzahürü idi.

Mədəniyyət və şəxsiyyət ayrılıqda mövcud olan fenomenlər deyil, yəni biri digərini şərtləndirən sabit və dəyişən amillər kimi nəzərdən keçirilə bilməzlər. Mədəniyyət – fərdlərin təbiət vasitəsilə biri-birlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və yeni münasibətlər sistemi-dir. Mədəniyyəti sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

S (fərd) – O (təbiət) – S (fərd) = M (mədəniyyət).

Lakin burada çox vacib olan bir sualı cavablandırmaq zəruridir. Fərdlər arasındakı münasibətlər onların təbitə birgə münasibətlərini, yoxsa onların təbitə münasibətləri bir-birlərinə olan münasibətləri şərtləndirir?

MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ BİRGƏYAŞAYIŞ

Hər bir mədəniyyət müəyyən dəyərlər sisteminə malikdir. Bu dəyərlər onun daşıyıcısına kimlik probleminin həllində nə qədər zəruridirsə, başqa mədəniyyətin daşıyıcısı üçün bir o qədər əhəmiyyətsizdir. Deməli, şəxsiyyətin kimlik indikatoru və determinantı olan milli mədəniyyət digər mədəniyyətə şəxsiyyətin uyğunlaşmasını tam təmin edə bilməz. Belə olan halda ya şəxsiyyətdaxili, ya da mədəniyyətlərarası ziddiyyət qaçılmazdır. Bu ziddiyyət həll edildikdə gərginlik aradan qalxır və şəxsiyyətin uyğunlaşması təmin olunur. Ziddiyyət həll edilmədikdə isə “qarşıdurma” və ya “mədəniyyətlərin toqquşması” mexanizmi hərəkətə gəlir. Düşünürük ki, burada nə “qarşıdurma”, nə də “toqquşma” yoxdur. Mədəniyyətə daxilolma sadəcə olaraq təcridən sosializasiya, enkulturasiya, inkulturasiya, assimilyasiya proseslərində baş verir. Fərqliliyi, müxtəlifliyi isə bəzən “toqquşma” kimi başa düşürlər. Halbuki “yeniliklə” “köhnəlik” arasındakı ziddiyyət də “toqquşma” kimi başa düşülə bilər. Amma bu ziddiyyət əksliklərin vəhdəti kimi çıxış edərək inkişafa aparır. Həmin hadisələrin tədqiqinə çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilmişdir. Bu məqalədə onların təhlilini qarşıya ayrıca vəzifə olaraq qoymadığımızı görə, o tədqiqatlara zərurət yarananda toxunacağıq.

Mədəniyyət cəmiyyətin mənəvi həyatının əsası kimi onun inkişaf meyllərini müəyyənləşdirən inkişafetdirici qüvvədir. Əsrlər boyu əldə edilmiş təcrübə hər bir mədəniyyət çərçivəsində müxtəlif adət-ənənələrin təşəkkülünü şərtləndirmiş və kəsilməz proses olaraq davam etməkdədir. Mədəni tarixi inkişaf prosesində adət-ənənələrin bir qismi dayanıqlı inkişaf amilinə çevrilərək şəxsiyyətin və cəmiyyətin davamlı inkişaf meyllərini tənzimləyir. Sosializasiya prosesində fərd adət-ənənələri, sosial təcrübəni mənimsəyərək şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şəxsiyyətin mədəniyyətdə sosial normalara çevrilmiş adət-ənənələrə uyğun olan düşüncə və davranış tərzini formalaşdır.

Cəmiyyətdə baş verən proseslər, onlara çevik və adekvat münasibət isə ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətdən asılıdır. Çünki siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi şüurunun inkişafının əsasında dayanır. Şəxsiyyətin cəmiyyətdəki fəal mövqeyi onun sosial-siyasi proseslərə hansı səviyyədə daxil olmasından asılıdır ki, bu da onun siyasi şüurunun inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Siyasi şüur insanın başqalarına olan münasibətlərinə, həmin münasibətlərin tənzimlənməsinə ciddi təsir edir, bir çox hallarda isə həlledici təsir göstərir.

Qloballaşma prosesi mədəniyyətlər arasında dialoqun yeni reallıqlarını

ortaya qoyur. Müasir şəraitdə ayrıca bir fərdin və ya mədəniyyətin qarşılıqlı anlaşma, dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsi, tolerantlıq olmadan inkişaf etməsi mümkünsüz görünür. Mövcud olan mədəni müxtəliflik vahid yeni davranış mədəniyyətini, o cümlədən siyasi davranış tərzini tələb edir. Şəxsiyyətin davranışı, onun şüuru, o cümlədən siyasi şüuru mövcud olan və yeni yaradılan maddi və qeyri-maddi mədəniyyət dəyərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ayrı-ayrı mədəniyyətlərin daşıyıcıları arasında əməkdaşlığı təmin etmək üçün onlar bir-birlərinin mədəni dəyərlərini adekvat qavramalı və qiymətləndirməlidirlər.

Mədəniyyət problemini araşdırmaq üçün ilk növbədə mədəniyyətin tarixi inkişafının məzmununa diqqət yetirilməli, müxtəlif tarixi dövrlərdə onun inkişaf qanunauyğunluqları və səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməli, mədəniyyətin insan fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmalıdır.

Qeorq Zimmelin mədəniyyət və moda haqqındakı fəlsəfi fikirləri bu gün də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətin formasının tarixən dəyişməsi, mədəniyyətdə münaqişə və böhran, mədəniyyət tarixində modanın sosial mənə və əhəmiyyəti, ənənələrin və yeniliyin qarşılıqlı nisbəti kimi məsələlərin onun tərəfindən

dövriyyəyə gətirilməsi mədəniyyətin öyrənilməsində yeni istiqamətləri müəyyənləşdirdi (2).

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətləri səciyyələndirən, onların fərqliliyinə təsir edən ən əsas amillərdən biri dindir. Orta əsrlərdə, XIX əsrin sonlarına qədər dini, inancı dəyişmək ən ağır cinayət idi və buna görə insanlar öldürülür, yaxud da həmin cəmiyyətdən qovuluraq düşmən elan edilirdilər. Buna istər Qərbdə, istərsə də Şərqdə kifayət qədər faktlar var. Amma XXI əsrdə demokratiya, insan haqları və qloballaşmanın dərinləşməsi nəticəsində insanlar öz inanclarını açıq şəkildə dəyişir və bunu ictimaiyyətə bəyan edirlər. Əksər hallarda bu məsələyə münasibət dözümlü olur, bəzi hallarda isə inanlı insanların bir qismi və ya ruhanilər bunu sərt şəkildə pisləyirlər, dözümsüzlük nümayiş etdirirlər.

Qərbin fərdiyyətçiliyi və rasionallığı müəyyən dövrdə onun sürətli inkişafını təmin etsə də, XX əsrin ikinci yarısından onun hərəkətverici qüvvəsi səngimiş və Şərqi kollektivçiliyinin fərdiyyətçiliklə birləşməsi və irrasionallıqla rasionallığın vəhdətinə cəhd etməsi cəlbədiciləşmişdir. Bu gün Qərb Şərq mədəniyyətinin təsirindən nəinki kənarda deyil, hətta artıq bu təsirin altındadır. Şübhəsiz ki, İraqa Qərbin müdaxiləsi genişlənərək Şərqdə daha böyük coğrafiyanı

əhatə etməklə Avropaya irimiqyaslı miqrant axımına təkan verdi. Bu işə artıq dünyanın mədəni xəritəsini sürətlə dəyişdirməyə başladı. Hadisələr elə sürətlə baş verməyə başladı ki, artıq hadisə baş verdikdən sonra onun rasionallıq dərki başlayırdı. Belə bir vəziyyətdə mədəniyyətlərin sərhədlərində meydana gəlmiş “sürüşmələr” əvvəllər mövcud olan dünya mənzərəsini adekvat inikas etdirə bilməzdi. Yaranmış böhran münaqişələr və sivilizasiyaların toqquşmaları kimi nəzərdən keçirilsə də, əsl səbəb, əlbəttə, bu, deyildi.

Bir mədəniyyətin daşıyıcılarının kütləvi şəkildə digər mədəni məkana transferi yeni qarşılıqlı münasibətləri zəruri edirdi. Miqrantların mədəniyyəti haqqındakı təsəvvürlər, daha doğrusu, bir çox hallarda məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış stereotiplər yeni və gözlənilmədən yaranmış sosial şəraitdə adekvat davranış üçün qətiyyətlə işə yaramırdı. Yerli əhali yeni şəraitdə davranışa hazır olmadığı üçün təbii ki, özünümüdafiə müxanizmləri işə düşür, qarşılıqlı təsir prosesində yeni biliklər əldə edilir və insanlarda yeni baxış və düşüncə tərzini formalaşmağa başlayırdı. Problem ondadır ki, Avropa dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin “düşündüyü” multikulturalizm siyasətinin yalnız sözdən ibarət olduğu aşkar edildi. Bundan qorxuya düşən bəzi siyasətçilər tələm-tələsik bəyanatlar

verirdilər ki, Avropada multikulturalizm siyasəti iflasa uğrayıb. Əgər insanların birgəyaşayışı dini, irqi, mədəni tolerantlıq prinsipi əsasında qurulmursa, onda bu prinsip real həyat şəraitində nəinki işləyə bilməz, hətta çox ciddi qruplararası, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdaxili münaqişələrə səbəb ola bilər və biz bu gün onun şahidiyik. Burada heç bir sivilizasiyalar toqquşmasından söhbət gedə bilməz.

Bəs, görəsən, mədəniyyətlərarası dialoq və mədəni müxtəliflik məsələlərinin həlli siyasət proseslərinin xarakterindən nə dərəcədə asılıdır? Burada siyasətçilərin, siyasət düşüncəsinin rolu varmı? Bu kimi suallara cavab tapmaq olduqca vacibdir.

Hər bir xalqın özünəməxsus adət-ənənələri mövcuddur və ölkənin siyasət quruluşu, siyasət mədəniyyətinin və siyasət davranışının təşəkkülü məhz onların üzərində qurulur. Keçid cəmiyyətlərində dəyərlər sistemi ciddi dəyişikliklərə məruz qalır, yeni sosial normalar formalaşır və nəticə etibarilə şəxsiyyətin identikliyi, mənlilik şüuru, siyasət düşüncə və davranış tərzini ön plana keçir. Belə ki, şəxsiyyətin özünə münasibəti, ümumiyyətlə, münasibətlər sisteminin köklü şəkildə dəyişməsi, onun özü və ətraf mühit haqqındakı təsəvvürünün təşəkkülü, həmçinin, bu münasibətlər sisteminə öz yerini müəyyənləşdirməsi xeyli dərəcədə çətinləşir. Yeni münasibətlər sisteminə

şəxsiyyətin “Mənlik şüuru” tamamilə yeni məzmun kəsb edir.

Bir mədəniyyətin digər mədəniyyətdən üstünlüyü və ya bir fərdin digər fərddən üstünlüyü “mən – o”, “biz – onlar” dixotomiyalarını işə salır və bununla da insanın ikili münasibət sistemində (qorxu–maraq) balansı pozur, emosional gərginliyi artırır, yaşanan stress tənqidi və müstəqil düşüncəni zəiflədir, destruktiv davranışa rəvac verir. Maraqlıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi bəyanatlarda bu vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, əksinə, onun təbliği getdikcə cəmiyyətdəki mövcud müvazinəti pozur, qütbləşməni antaqonist məcraya yönləndirir. Burada əsas psixoloji mexanizmlərdən biri konkret mədəniyyətdə əxlaq normalarının xarakterindən və onun uşağın tərbiyəsində tutduğu yerin önəmindən asılıdır. Əsas əxlaq kateqoriyaları olan “abırlı-həyalı” və “günahkarlıq” fərdin xalqın mədəniyyətinin adekvat daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi təşəkkülünə təsir edir. Xüsusilə də yeni tarixi məqamlarda, qloballaşmanın dərinləşdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin böhranı mədəniyyətin böhranı ilə eyni vaxta təsadüf edə bilər. Bunu yalnız köhnə ilə yeninin mübarizəsi kimi nəzərdən keçirmək heç də düzgün olmazdı.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyeva 2011-ci il aprelin 7-dən 9-dək Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumundakı çıxışında demişdir: “Bu gün dünyada qarşıdurmaların və münaqişələrin sayı azalmır, əfsuslar olsun ki, artır. Əlbəttə, belə olan halda dialoq mövzusunda qatılan insanların – siyasətçilərin, dini və ictimai xadimlərin, alimlərin, sadə insanların, vətəndaşların sayı ildən-ilə artır. Bu da öz növbəsində gündəmə müxtəlif fərziyyələr, təkliflər, ssenarilər gətirir”¹.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri qarşılıqlı münasibətlər zamanı müəyyən hərəkətlər edir, fikirlər söyləyir, həyata baxışlarını ifadə edirlər. Bu zaman onlar bir-birlərinin hərəkətlərinin mənasını anlamağa çalışırlar. Çünki əksər hallarda edilən hərəkətlərin və ya ifadə edilən fikrin mənası üzde deyil, daha dərin qatlarda olur, bəzən isə fəqli mədəniyyətlərdə fərqli mənalar verir. Başqa sözlə desək, onların düzgün qavranılması və başa düşülməsi yalnız həmin mədəniyyətin ənənəvi normaları, davranış və münasibət tipləri, düşüncə tərzini kontekstində mümkündür. Başqa mədəniyyətin və ya “özgə” mədəniyyətin nümayən-

¹ <http://www.mehriban-aliyeva.org/az/article/item/979>

dəsinin davranışını başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, onun davranışı həmin mədəniyyət üçün nə qədər ənənəvi xarakter daşıyır. Ona görə ki, bir mədəniyyətin daşıyıcısı (etnofor) tərəfindən digər mədəniyyət normaları qavranılarkən və qiymətləndirilərkən, adətən, etnofor öz mədəniyyət dəyərlərindən çıxış edir. Etnofor hesab edir ki, onun mədəniyyətinin dəyərləri daha mükəmməl və əhəmiyyətlidir. Şübhəsiz ki, güzəran şüurunda belə bir təsəvvürün olması təbiidir. Amma belə təsəvvürlər bəzi hallarda yanlışlığa yol açır, insanların bir-birini adekvat qavramasına və anlamasına mənfi təsir göstərir. Bunun əsasında təşəkkül tapan təsəvvürlər və ya qiymətlər sistemi “onları”, yəni “yadları” qiymətləndirmədə etnosentrizmə gətirib çıxarır. Bu baxımdan hər bir mədəniyyət hadisəsi yalnız aid olduğu mədəniyyət normaları çərçivəsində düzgün başa düşülə bilər.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ VƏ TOLERANTLIQ

Qarşıdurmaları önləmək, onları aradan qaldırmaq üçün bir tərəfdən davranışın daxili tənzimləyicisi olan mədəni normaların ümumi davranış qaydalarına çevrilməsinə, digər tərəfdən isə siyasi mədəniyyətin təşəkkülünə şərait yaradılmalıdır. Siyasi mədəniyyət şəxsiyyətin siyasi düşüncə

və davranış tərzini şərtləndirən əsas amildir. Siyasi mədəniyyət insanların cəmiyyətin siyasi həyatında iştirakı prosesində təzahür edən münasibətlər sistemidir. Şəxsiyyətin siyasi davranışının formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər adət-ənənələr, cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış normaları, kütləvi kommunikasiya vasitələri və sosial şəbəkələrdir. Hər bir ictimai-siyasi sistemə xas olan siyasi mədəniyyət və siyasi şüur tipi mövcuddur. Azərbaycan özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə malikdir ki, bu ənənələr də müəyyən siyasi şüur tipini və siyasi davranış tərzini formalaşdırmışdır. Bunu Azərbaycanın maddi və qeyri-maddi mədəniyyət abidələri də sübut edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından başlanğıc götürən, Şah İsmayıl Xətai tərəfindən inkişaf etdirilən dövlətçilik ənənələri milli dəyərlərə söykənmiş, müəyyən siyasi düşüncə və davranış tərzini formalaşdırmışdır.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin həyat fəaliyyəti onun mənsub olduğu sosial qrupun obyektiv xüsusiyyətlərindən, həmin qrupun davranışından asılıdır. Fərdin davranışının, o cümlədən siyasi davranışının psixoloji tədqiqi uzun müddət biheviyrist yanaşmaya əsaslanmışdır. Biheviyristlər digər davranış növləri kimi siyasi davranışa da orqanizmin mühitə “öyrəşməsi” kimi baxırlar (Stimul – Reaksiya). Bu zaman şəxsiyyət subyektivlikdən

və ya immanent fəallıqdan kənar da nəzərdən keçirilir. Şəxsiyyətin fəallığı istisna edilir, bütün hərəkətlər “S-R” formulu baxımdan araşdırılır.

Koqnitiv yanaşmada (A.Bandura, Q.Lassuel, R.Uolter) əsas diqqəti siyasi şüurun formalaşması mexanizminə yönəldirlər. Bu yanaşmaya görə, siyasi şüur psixi hadisə kimi insanlar arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Ümumiyyətlə, siyasi davranış aktoru siyasi gerçəkliyə uyğunlaşmaya və ya onu dəyişməyə cəhd, yönəliş və reaksiyalar kimi təzahür edir.

Ona görə də əsas məsələlərdən biri də fərdin davranışın mədəniyyət nümunələrini necə mənimsəməsidir. Burada enkulturasıya prosesi mühüm rol oynayır. “Enkulturasıya” anlayışını ilk dəfə amerika antropoloqu, etnoqrafı Melvill Herskovits istifadə etmişdir. O, “enkulturasıya” dedikdə, fərdin mədəniyyətin formasına daxil olmasını, fərd tərəfindən mədəniyyəti təşkil edən təfəkkürün və hərəkətlərin, davranış modellərinin mənimsənilməsinə başa düşürdü (14). Enkulturasıya mədəni norma və hərəkətlərin formal və qeyri-formal məcmusudur. Enkulturasıya zamanı müəyyən ideal şəxsiyyət tipinə xas olan davranış stereotiplərinin modelləşdirilməsi və formalaşdırılması baş verir ki, bu prosesdə mədəniyyət normaları mənimsənilir. Burada ideal şəxsiyyət

konkret mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi üçün sosializasiya prosesindən fərqli olaraq, enkulturasıya yalnız konkret-tarixi mədəni mühitə xas olan mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir. Melvill Herskovitsin nəzəriyyəsinə görə, bu proses erkən uşaq yaşlarından başlayır və yetkinlik yaş dövrünə qədər iki mərhələdən keçir: 1) uşaqlıq dövrü, 2) yetkinlik dövrü. Beləliklə də müəyyən mədəniyyətdə mövcud olan davranış modelinin, nitq mədəniyyətinin, sosial normaların, vərdislərin, təfəkkür və düşüncə tərzinin mənimsənilməsindən ibarət enkulturasıya prosesində fərdin şəxsiyyət kimi təşəkkülü baş verir. C.F. Kottak isə hesab edir ki, enkulturasıya “insana cəmiyyətdəki rolunu, cəmiyyətdə qəbul edilənləri və həyat tərzini öyrədir” (24). Elə ona görədir ki, əksər tədqiqatçılar şəxsiyyət və mədəniyyəti bu baxımdan eyniləşdirirlər. Çünki enkulturasıya nəticəsində fərd müəyyən tarixi-lokal şəraitdə mövcud olan mədəniyyət nümunələrini, təcrübəni mənimsəyərək formalaşır. Enkulturasıyadan fərqli olaraq “inkulturasıya” isə daha uzunmüddətli proses kimi insanın həyatfəaliyyətində mədəniyyətə daxil olur.

Mədəni irsdə kodlaşdırılmış informasiyanın əldə edilməsi və mənimsənilməsi konkret təfəkkür tərzinin, şəxsiyyət tipinin formalaşmasına gətirib

çıxarır. Ona görə də müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif şəxsiyyət tipləri və düşüncə tərzləri təşəkkül tapır. Bu baxımdan ümumi şəkildə Şərqi və Qərbi mədəniyyət tipini, buna uyğun olaraq isə şəxsiyyət və təfəkkür tiplərini ayırd edirlər. Mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərarası dialoq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir zamanı özünü daha qabarıq şəkildə biruzə verir. Qərbdə bəzi müəlliflər mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsiri qloballaşma şəraitində yeni formada-mədəniyyətlərin toqquşması kimi təqdim edirlər (13). Samuel Hantinqtonun fikrincə, yeni doğulan dünyada münaqişələrin mənbəyi nə ideologiya, nə də iqtisadiyyat olacaqdır. Münaqişələr yalnız mədəniyyətdən, onların fərqliliyindən qaynaqlanaraq mədəniyyətlərin qarşıdurması, toqquşması kimi təzahür edəcəkdir. Nəzərə alsaq ki mədəniyyət insanın ictimai varlıq kimi mövcudluğunu, identikliyi müəyyən edir, onda milli kimliyin getdikcə geopolitikada əsas amillərdən birinə çevriləcəyi qətiyyətlə şübhə doğurmur. Milli kimlik müasir insan üçün mahiyyətə tamamilə yeni məna kəsb edərək, şəxsiyyətin bitkin bir sistem kimi tamlığını təmin edir. Bütöv, kamil şəxsiyyətin insani mahiyyətini təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərdən imtina etməsi onun tənəzzülü və ya bütövlükdə mədəniyyətin tənəzzülü demək olardı. Özünüdərk, özünəqayıdış və özünü

yenidən kəşfə yönəliklik əsas aparıcı psixoloji hadisələrdir.

Bunu yaxşı anlayan bəzi güc mərkəzlərinin qarşıya qoyduğu əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, digər mədəniyyətlərə “demokratik dəyərlər” ixrac edərək, bəzən də bununla kifayətlənməyərək güc yolu ilə mövcud milli-mənəvi dəyərləri dəyişməklə, milli dövlətləri əridərək vahid hökmran “sivilizasiya” yaratmaqdır. Bunun üçün isə ilk növbədə milli özgürlüyü təmin edən milli-mənəvi, milli-mədəni dəyərlər dəyişdirilməli, ya da dağıdılmalıdır. Buna misal olaraq Şərqi ölkələrinə “süngüdə demokratiya” daşıyanların həmin xalqların tarixi abidələrinin dağıdılması və milyonlarla insanın öz mədəni mühitini məcburən tərk etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdikləri siyasəti göstərmək olar. Bununla bağlı qeyd etməliyik ki, həmin güc mərkəzləri üçün müasir dünyanın gündəmində dayanan əsas məsələ milli identikliyi təmin edən “milli dövlət” əvəzinə “universal sivilizasiya” ideyasının həyata keçirilməsidir.

Fikrimizcə, mədəniyyətlərin “toqquşması”, “münaqişəsi” mədəniyyətin daxili inkişaf qanunauyğunluğu əsasında nəzərdən keçirilməlidir. Mədəniyyət nə qədər sabit, oturuşmuş, dəyişməz konstant kimi görünərsə də, onun dinamikliyi, tərəqqisi qaçılmaz gerçəklikdir. İnsan daima dərk etməyə can atır və aktuallaşmış bu yeni tələbatın

mövcud şəraitdə ödənilməsi bəzən mümkün olmur. Şəraitlə daxili tələbat arasındakı qarşılıqlı təsir güclü daxili gərginliyə səbəb olur. Nəticədə ya tələbata, ya da şəraitə yenidən baxmaq, onları tarazlaşdırmaq lazım gəlir. Burada münaqişə deyil, ziddiyyət özünü biruzə verir. İnkişafı təmin edən də məhz bu ziddiyyət və onun həllidir. Gerçəkləşdirilmiş tələbatlar mədəniyyət hadisəsi kimi təzahür edir. Ödənilmiş tələbat insanın özünü gerçəkləşdirməsi, özünü dərkidir. Yeni bir sənət əsərinin yaradılması yeni mədəniyyət hadisəsidir və onu zənginləşdirir. Amma dünyanın, insan aləmin yeni tərəflərini açıb göstərən sənət əsəri təkcə yeni mədəniyyət hadisəsi deyil, həm də mədəniyyətin köklü surətdə dəyişilməsini müəyyənləşdirən hadisədir. Yeni texnologiyaların meydana gəlməsi insanın gerçəkliyi dərkini yeni səviyyəsini təşkil etməklə yanaşı, həm də mədəniyyətin yeni məzmun və səviyyəsini müəyyənləşdirir.

İnsan tərəfindən yaradılmış maşın və mexanizmlər fəaliyyət alətlərindən onun subyektlərinə çevrilməkdədirlər. İndiyə qədər mövcud olan mədəniyyət öz mahiyyətini elə sürətlə dəyişir ki, onun yaratdığı və min illər boyu sanki dəyişməz hesab edilən, həyatı mənalandıran, insanın varlığına hopmuş dəyərlər bir andaca əriyib yox olurlar. Müasir insan özü də hiss etmədən öz yaratdığı dünyanı-mədəniyyəti dəyi-

şərək, sanki “mədəniyyətsizləşir”, “şəxssizləşir”. Sosial və psixoloji yadlaşma fenomeni gündəlik həyatın emosional fonunu “tərəfsizləşdirir”. İnsani hissləri yaşadan mədəniyyətin itməsi baş verir və bu proses Qərbdən başlayır. Tənzüllümü bu? Əlbəttə, bu suala müsbət cavab vermək mümkün deyil. Amma bir şey tam aydındır ki, Şərq bu prosesdə Qərbdən hələ xeyli “geri” qalır.

Bu prosesin mahiyyətinə tam varmadan onu qarşıdurma, toqquşma kimi nəzərdən keçirənlər hadisələrin düzgün axarını da görə bilmirlər. Bunu yeniliklə (Qərblə) köhnəliyin (Şərqi) mübarizəsi, toqquşması kimi təqdim etməyə çalışanlar tarixin davamlı inkişaf qanunauyğunluğunu diqqətdən qaçıırırlar, bəlkə də bilərəkdən. Çünki yeni informasiya texnologiyaları dünyamızı nəinki kiçiltməyib, fərqləri aradan qaldırmayıb, əksinə, yeni bir dünyanı-virtual dünyanı da yaratmaqla onu dəyişmiş və hüdudsuz genişləndirmişdir. Virtual məkan, virtual zaman, virtual hərəkət kimi meydana çıxan gerçəklik öz növbəsində yeni mədəniyyəti və bu mədəniyyətin daşıyıcılarını da yaradır. Yeni mədəniyyətin yaradıcısı və daşıyıcısı yalnız insan deyil, həm də onunla birlikdə bu dünyanı təşkil edən müasir texnikadır. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin nüvəsi hesab edilən ailə institutu qısa zaman ərzində ciddi transformasiyaya uğra-

mışdır. Burada baş verən dəyişikliklər ilk dövrlərdə cəmiyyətdə “şok” yaratsa da, XXI əsrin ikinci yarısına doğru təsəvvürlər sürətlə və köklü şəkildə dəyişməyə başlamışdır. Belə inqilabi dəyişikliklər bütün sahələri əhatə etməkdədir. Sivilizasiyaların toqquşmasını real hadisə kimi qələmə verməsi, milli müxtəlifliyin harmoniyası olan multikulturalizmin tənəzzülə uğradığının bəyan edilməsi bəşəriyyət üçün naməlum görünən gələcək hadisələrdən “qaçış” kimi səciyyələndirilə bilər.

Mədəniyyətlərin, dinlərin “toqquşması ideyası” yeni sosial hadisə kimi nəzərdən keçirilə bilməz ən azı ona görə ki, yüzillik müharibələr bu siyasətdən qaynaqlanmışdır. Amma tarixin acı ibrət dərsləri göstərir ki, yalnız mədəni müxtəlifliyin harmoniyasının mövcudluğu dünya nizamını, harmoniyasını, mədəniyyətlərin inkişafını, onların zənginləşməsini, cəmiyyətin humanistləşməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. М., 2008. -552 с.
2. Зиммель Г. Конфликт современной культуры // Культурология. XX век. Антология. М., 1995.
3. Инглхарт Р. Культурная эволюция: как изменяются человеческие мотивации и как это меняет

мир. М., 2018. -347.

4. Карл Юнг, Гэри Симан Восток и Запад: западная психология и восточная йога. М., 2016. -404 с.

5. Лебон Г. История арабской цивилизации / <http://kek.ksu.ru/Student/Islam/> oglav. html

6. Лемерль П., Китсикис Д. На перекрестке цивилизаций: История Византии. История Османской империи. М., 2006. -240 с.

7. Луиджи Анолли Психология культуры. Х., 2016. – 480 с.

8. Сидорина Т.Ю. Культурные трансформации XX столетия: кризис культуры в оценке западноевропейских и отечественных мыслителей. М., 2018. – 384 с.

9. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Сборник. / Пер. с англ. Е. Д. Жаркова, М., Рольф. М.: Айрис-Пресс, 2010. - 640 с.

10. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2010. -795 с.

11. Фукуяма Ф. Америка на распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие. М., 2008. -282 с.

12. Уэллс Г. Всеобщая история мировой цивилизации. М., 2017. 640с.

13. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993. – 512 с.

14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

15. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. М., 2004. – 480 с.
16. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. М., 2004. – 635 с.
17. Беккер Ф. Этничность и миграция: критическое прочтение понятия этничности в миграционных исследованиях / Ф. Беккер // *Ab Imperio*. – 2001. – № 3. – С. 67–95.
18. Бергер П. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / П. Бергер, С. Хантингтон. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 382 с.
19. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эпоху / С. Бенхабиб. – М.: Логос, 2003. – 350 с.
20. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – 2-е изд., полн. перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.
21. Деррида Ж. Глобализация, мир и космополитизм / Ж. Деррида // *Космополис*. – № 2 (8). – 2004. – С. 125 – 140.
22. Кимлика У. Иммиграция, мультикультурализм, и государство всеобщего благосостояния / У. Кимлика / *Этика по международным делам*. – Т. 23. – М.: Инфинити М, 2006. – 789 с.
23. Herskovits M.J. *Cultural Anthropology* – N.Y., 1955.
24. Kottak C.F. *Window on Humanity: A Concise Introduction to Anthropology*. — 2004

ВОЗРОЖДЕНИЕ КУЛЬТУРЫ – УПАДОК ЛИЧНОСТИ?

Абстракт

В статье рассматриваются вопросы феномена культуры и культурное разнообразие. Отмечается, что в современных условиях, несмотря на процессы глобализации, культурное различие и идентичность личности являются очень важными факторами в диалоге культур и развитии личности. Подвергаются анализу различные подходы к проблеме мультикультурализма и национальной идентичности, формирования новой модели социального поведения.

REVIVAL OF CULTURE – DECLINE OF PERSONALITY?

Abstact

The article discusses issues of the phenomenon of culture and cultural diversity. It is noted that in modern conditions, despite the processes of globalization, cultural difference and identity of an individual are very important factors in the dialogue of cultures and personal development. Different approaches to the problem of multiculturalism and national identity, the formation of a new model of social behavior are analyzed.

**AİLƏDƏ ƏR-ARVAD MÜNASİBƏTLƏRİNİN
FORMALAŞMASINDA VƏ QARŞILIQLI
ADAPTASIYADA FƏRDİ-PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİN ROLU**

Çələbiyev Nuralı

ADPU-nun Şəki filialının dosenti

E-mail: n_chelebiyev@mail.ru

***Açar sözlər:** ər-arvad münasibətləri, adaptasiya, xarakter, temperament, psixoloji uyuşma, ailə konfliktləri, boşanma.*

***Ключевые слова:** супружеские отношения, адаптация, характер, темперамент, психологическая совместимость, семейные конфликты, развод.*

***Key words:** husband and wife relationships, adaptation, character, temperament, psychological combination, family conflicts, divorce*

Mələumdur ki, ailə iki əsas xarakterik xüsusiyyətinə-ailədaxili münasibətlərə və məişət birliyinə görə digər insan qruplarından fərqlənir. Ailənin məişət birliyi dedikdə, ailədə uşaqların tərbiyəsi, böyüməsi, ailə üzvlərinin qidaya, istirahətə, asudə vaxtın təşkilinə olan tələbatların təmin edilməsi, sosial təminat, əmək fəaliyyəti, yaşayış tərzini ailə büdcəsi və təsərrüfatı, məişət mədəniyyəti və ekologiyası nəzərdə tutulur.

Ailədə dəyərlərə, qeyri-hüquqi davranış normaları kimi əxlaqa, adət və ənənələrə əsaslanan qaydalar (məsələn, qulluq, nikahaqədərki davranış, ərlə arvad arasında hakimiyyət və vəzifə bölgüsü, ailənin asudə vaxtının təşkili və s.) kimi tənzimləyici normalar

mühüm rol oynayır. Normalar kimi adət-ənənələr də zaman keçdikcə dəyişir və onlar arasındakı fərqlər ailənin həyat tsikli mərhələlərindən asılı olaraq, özünü daha aydın biruzə verir. “Ailədəki qarşılıqlı təsirin həmin ailədə formalaşmış ənənələr, normalar və ya qaydalarla bağlılığı vardır və onlar məcburi əsaslara malikdir: onların pozulması və ya gözlənilməməsi ailənin özünün əsaslarının dağılmasına gətirib çıxarır.” [8, s.275] Ailə sosial-psixoloji baxımdan hər şeydən əvvəl sosial qrup (qapalı kiçik qrup – N.Ç.) olduğuna görə, digər sosial qrup və kollektivlər üçün səciyyəvi olan bir çox psixoloji fenomenlər ailə üçün də səciyyəvidir. Bunlara psixoloji mahiyyət kəsb edən birgə

fəaliyyətin məqsədləri və motivlərini, ailənin bir qrup kimi qarşısında duran funksiyaları yerinə yetirməyə hazırlıq səviyyəsini, ailəni dağıda biləcək daxili və xarici təsirlərə qarşı onun möhkəmlik dərəcəsini, ailənin məqsədləri və ideya sərvətləri, dəyərləri ilə şərtlənən ailədaxili münasibətlərin xarakterini və psixoloji iqlimini, emosional identikliyi, yekdilliliyi, ailədaxili uyuşmanı və.s aid etmək olar. Ailə həyatının dayanıqlı olmasının mühüm psixoloji amillərdən biri birgə yaşamağa alışma və qarşılıqlı adaptasiyadır. Ailədə ər-arvad arasında qarşılıqlı münasibətin formalaşmasında mühüm amil olan adaptasiya öz mahiyyəti etibarılı psixoloji fenomendir. “Adaptasiya istisnasız olaraq ailə münasibətlərinin bütün sahələrində özünü göstərir və ər-arvadın həyat tərzinin bütün sahələrinə aidliyi var” [9, s.181] Bu məsələdən bəhs edən rus psixoloqu S.V.Kovalev ailədə ər-arvad arasında adaptasiyanın 3 əsas tipini fərqləndirir. 1) maddi-məişət; 2) mənəvi-psixoloji; və 3) şəxsi – intim. Onun fikrincə, maddi-məişət səviyyəsində adaptasiya ər-arvadın ev işlərini yerinə yetirmələrində hüquq və öhdəliklərini razılaşdırmalarını, ailə büdcəsini hər ikisini qane edən səviyyədə planlaşdırılmasını və bölünməsinə əks etdirir. Mənəvi-psixoloji səviyyədə adaptasiya dünyagörüşlərinin, idealların, maraqların, sərvət meyllərinin, ustanovkaların,

habelə, ər-arvadın şəxsi və xarakterik xüsusiyyətlərinin uyğunluğuna əsaslanır. Şəxsi-intim səviyyədə adaptasiya ər-arvadın seksual tələbatlarında uyğunluğu, intim münasibətlərdən yalnız fizioloji deyil, həm də mənəvi-psixoloji baxımdan hər ikisinin məmnunluğunu ifadə edir. [9, s.182] Ailədə ər-arvadın bir-birinə uyuşmasının başlıca şərtini onların ideya-mənəvi sərvətləri və maraqları, zövqləri, temperamentləri, ümumiyyətlə xarakteri ilə bağlı olduğunu xüsusi vurğulayan Ə.Ə.Əlizadə və A.N.Abbasov yazır: “Bu məsələlər (sosial-psixoloji uyuşma, psixoloji uyuşma, psixofizioloji uyuşma – N.Ç.) psixologiyada hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir, lakin əldə edilmiş materiallar əsasında uyuşma üçün səciyyəvi olan bir maraqlı xüsusiyyət müəyyən olunmuşdur: insanların ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları və zövqləri bir-birinə oxşar olduqca, onlar bir-birinə daha tez uyuşurlar.” [2, s.161]

Ailə üzvləri arasında mənəvi-psixoloji yaxınlıq, doğmalılıq hissləri bərqərar olmayıbsa, ər və ya arvaddan hər biri öz xarakter üstünlüyünü nümayiş etdirməyə cəhd göstərsə, ailədaxili münasibətlərdə təhqir, hədə, ürkə sındıran sözlərə əsaslanan ünsiyyət tipi üstünlük təşkil edərsə, dərinləşən ziddiyyətlərin sonda qohumluq münasibətlərinin və ailənin dağılmasına gətirib çıxaracağı qaçılmazdır. Dis-

sertasiya mövzusu üzrə apardığımız empirik tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, ailədə nikah tərəfdaşları arasındakı münasibətlərdə yaranan bir çox problemlərin ümumi sosial və psixoloji kökləri mövcuddur. Hər bir fərdin cəmiyyətdə yaşamaq qabiliyyəti onda simpatiya, özünü başqası ilə eyniləşdirmək hissinin olması ilə dəyərləndirilir. Bu keyfiyyətlər eynilə birgə həyat tərzində yaşayan, tale ümumiliyi hissini dərk olunmasının zəruri olduğu ailə üçün də zəruridir. Hər bir xalqın etnik xarakterinin cəmiyyətdə, xüsusilə ailə həyatında daha aşkar təzahür etməsi faktını “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu əsasında təhlil edən Ə.S.Bayramov yazır: “Çünki etnik (milli) xarakter hər hansı etnik ümumiliyin ayrı-ayrı nümayəndələrinə nisbətən etnik birlikdə daha güclü şəkildə təzahür edir. Yəni etnik xarakter hər bir şəxsiyyət üçün tipik davranış tərzini şərtləndirən, fəaliyyət və ünsiyyətdə təşəkkül və təzahür edən davamlı fərdi xüsusiyyətlərin məcmusuna çevrilən etnik-psixoloji xassə olur.” [1, s.44-57]

Yaşadığımız gerçək zəmanədə çoxsaylı müşahidə faktlarına istinad etməklə qeyd edə bilərik ki, yetkin insanların özlərinin əksəriyyəti belə, başqa adamlarla birgə həyat yaşamaq üçün tələb olunan zəruri keyfiyyətlərə sahib deyillər. Çünki, fizioloji yetkinlik nikah üçün zəruri olsa da, kafi

deyil. Ailənin möhkəm və dayanıqlı olmağı üçün nikaha daxil olan şəxslərin sosial-psixoloji və mənəvi yetkinliyi daha vacib amildir. “Oğlan-qız (kişi-qadın, ər-arvad) tipli qarşılıqlı münasibətlərin məzmunu və forması, o cümlədən, cinsi çalarları məhz onların şəxsiyyəti ilə şərtlənir.” [2, s.31] Əgər hər bir insan ictimai-faydalı əməklə məşğul olaraq, özünü cəmiyyətdə reallaşdırmağı bacarır və özü də buna inanırsa, həyatda yaranan problemləri normal qarşılayır və onların rəasional həlli yollarını səbrlə axtarırsa, dostları, ailə üzvləri və qonşuları ilə normal münasibətləri varsa, deməli o. həm də şəxsi həyatında uğurlar əldə etməyə qadirdir. “Ailə həyatının ilk illəri gənc ər-arvadın bir-birinə uyğunlaşması, isinişməsi dövrüdür. Ərin, arvadın maraqlarına, mənafeələrinə, əyləncələrinə xüsusiyyətlərinə və hətta qəribəliklərinə uyğunlaşmaq bəzən hövsələ, dözümlü istəyir. Axı, onların hərəsi bir ailədə böyüyüb tərbiyə almışlar, hərəsinin öz xarakteri, zövqü, adəti vardır.” [s.122]

Müasir qloballaşma və bazar iqtisadiyyatı şəraitində ailə bir çox ciddi problemlərlə qarşılaşır. Statistika göstərir ki, boşanmaların, ailə-məişət zorakılıqlarının sayı artır və bu prosesdə qısqanclıq, xəyanət şübhəsi və ya xəyanət amilinin rolu get-gedə çoxalır. “Dünyamız iqtisadi inteqrasiya,

texnoloji və kommunikasiya üstünlükləri, siyasi transformasiya ilə getdikcə daha çox əlaqələndiyinə görə. ailə sferası qloballaşma proseslərinin dərk olunduğu arenaya çevrilir” [1, pg. 181] .Məhəbbət ali əxlaqi-estetik hissələrdən biri kimi insanı yeni mənəvi yüksəlişə yönəltsə də, insan özünün bu təbii hissələrini cilovlamağı bacarmalı, həyat yoldaşını yerli-yersiz izləməklə, ona şübhəli yanaşmaqla onun heysiyyatını təhqir etmək səviyyəsinə gəlib çatmamalıdır. “Ər ailədəki nüfuzundan özünü məmnun etmək üçün deyil, yalnız xanımının maraqlarına xidmət etmək üçün istifadə etməlidir.” [2, pg 278]

Ər və arvadın bir-birinə yönəlmiş aqressiv və frustrusiyalı reaksiyaları neqativ enerjinin, “acığın tökülməsi” formasında təzahür edən olduqca təhlükəli üsuludur. Belə hallar nəinki ər və arvadın, bütün ailə üzvlərinin, xüsusilə uşaqların psixi sağlamlığına ciddi zərər vurur. Qarşılıqlı münasibətlərdə belə davranışların zərərindən bəhs edən ABŞ tədqiqatçısı Deyl Karnegi yazır: “İnsanları ittiham etmək əvəzinə onları anlamağa çalışaq. Onların nə üçün başqa cür deyil, məhz belə hərəkət etdiklərini başa düşməyə çalışaq. Bu, hədsiz dərəcədə sərfəli və maraqlıdır. Bu, qarşılıqlı anlaşma, səbr və alicənablıq doğurur.” [9, s.34]

Qadın və kişi cinslərinin hər birinin fərqli psixologiyalara malik olmaları

onların arasında baş verən ziddiyyətlərin əsas mənbəyidir. Çox vaxt real həyatda cinslər arasındakı münasibətlərin təbii fərqliliklərdən qaynaqlandığı nəzərə alınmır. Halbuki, “cinslərin psixoloji xarakteristikaları üçün inkişaf etdirilmiş əsas müddəalardan alınan nəticələr elə radikaldir ki, hətta bu vaxta qədər bizim nəticələrlə razılaşmış insanı da hürküdüb qaçıra bilər.” [5 , s.246] “Təbiidir ki, ailə ən azı iki insanın birliyi olduğundan burada fərqli baxışların mövcudluğu labüddür, çünki, həyatın və birgəyaşayışın bütün sahələrinin məcmusunda tam eyni yanaşma və baxışlar praktiki mümkün deyildir.” [4, s.12]

Psixoloji olaraq, kişi tipi üçün məxsusi hesab edilən başlıca əlamətləri aşağıdakı standartlar əsasında qiymətləndirmək olar: qətiyyətlilik, müstəqillik kişilərin güclü tərəfidir. Kişi başqa adam üçün (məsələn, qadın və uşaqlar üçün) istinadgah, güvən yeridir. Onların həyat prinsipləri müsbət mənada kişilərə hörmət və nüfuz gətirir, başqa insanların onlara hörmətlə yanaşmasını motivləşdirir. Belə kişilər bir çox qadınların həyat idealıdır. Klassik qadın xarakterinə məxsus əlamətlər ev işləri ilə məşğul olmaq, uşaq dünyaya gətirib tərbiyə etmək, ailəsinə bağlılıq, ərinə sədaqətli olmaq, nəzakətlilik, mülayimlik, xoşxasiyyətlilik, səliqəlilik, işgüzarlıq kimi əlamətlərdə əks olunur. “Bəzən ər-arvad öz

xarakterlərinə görə bir-birlərinə oxşadıqda, hər ikisi mehriban olduqda, psixoloji cəhətdən bir-birinə asanlıqla uyuşur, birlikdə fərəhli həyat görürlər. Lakin onların hər ikisi eyni dərəcədə tənbəldir, kobuddur, dikbaşdırsa...” [2, s.162]

Çox qədim zamanlardan formalaşmış təfəkkürün cinslər haqqında bəzi yanlış stereotipləri indi də yaşamaqdadır. Kişi xarakteri də, qadın xarakteri də ailələrin sağlam mənəvi-psixoloq iqlimi baxımından eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Lakin burada min bir görünməz incə tellərlə əri özünə bağlayan, onun psixi sağlamlığının şərtləndirən qadın mehribanlığı mehr və ülfətin rolunu ayrıca qeyd etməliyik. Kobudluq, sərtlik tarixən olduğu kimi, indi də ər-arvad münasibətlərinin normal inkişafına mənfi təsir göstərir: Qadınla nəzakətli rəftar etmək, ona diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, kədər və sevincinə şərik olmaq müasir ailədə kişi üçün ən qiymətli keyfiyyətlər sayılır.

“Kişilər adətən xolerik temperament tipinə aid edilən xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Məhz buna görə də, onlarda iradi reaksiyalar, səbrsizlik, coşqunluq, enerjililik kimi xüsusiyyətlər daha qabarıq nəzərə çarpır. Ona görə də, xolerik temperamentə “kişi temperamentini” kimi baxmaq lazımdır.” [13, s.9]

Ailə birgəyaşayışında ər-arvad münasibətlərində uyğunluğu tədqiq edən

psixoloqlar sonda belə qənaətə gəlmişlər ki, ər-arvadın fərdi-psixoloji və şəxsiyyət xüsusiyyətləri heç də ailənin sabitliyi və cütlüklərin uyğunluğunu müəyyənləşdirən başlıca amil yox, bu amillərdən yalnız biridir. Burada nikah ittifaqının məqsədi, ailə rollarının xarakteri, ər-arvadın hüquq və vəzifələri haqqında təsəvvürlərin də güclü təsiri vardır. Öz təbiəti etibarlı ilə yaradıcı fərd olan qadın üçün həyatda başlıca mənəvi yaşam şərti sevgi və diqqətdir. Onlar özlərini daim təhlükəsizlikdə hiss etmək və dəyərləyə layiq olduqlarını hiss etmək istəyirlər. Ailədə qadın-ananın rolunu yüksək qiymətləndirən Ə.Ə.Əlizadə yazırdı: “Ana uşaqların hisslər aləmini öz sonsuz, dözümlü mehr-məhəbbəti ilə damla-damla, zərrə-zərrə nurlandırır. Dünyanın böyük rəssamları madonna portretlərində insan həyatının möcüzəsini ananın məhəbbətli baxışlarında axtarıblar.” [3, s.11] Tərəddidi bioloji cins olan kişilər təbiətən kobud və aqressivdirlər. Kişi obrazı özünün kompetensiyasına, rasionallıq xüsusiyyətlərinə, fəaliyyətinə və onun səmərəliliyinə görə də fərqlənir. “İnsanların, o cümlədən kişilərin və qadınların qarşılıqlı təsiri prinsipial şəkildə bir-birindən fərqlənir! Yer və göy qədər, nə az, nə də çox! İstənilən münasibətlərdə – söhbət, yaradıcılıq prosesi, fəaliyyət və s. belə qarşılıqlı təsirin səmərəliliyi yüz dəfə, min dəfə artır!

Hər şey kişi və qadınlara məxsus keyfiyyətlərin dərinliyindən asılıdır.” [11, s.42]

Cəmiyyətdə bir çox sahələrdə olduğu kimi, ailədə də ər-arvad münasibətləri nadir hallarda harmonik münasibətlərə çevrilir, əksər hallar isə problemsiz və böhransız keçmir. Psixoloqların qənaətinə görə, ailələrin 80–85%-də bu və ya digər formada ailə konfliktlərinə təsadüf olunur. “Uğurla həll edilmiş konfliktlər (həm işdə, həm də şəxsi həyatda) qarşılıqlı hörmətin səviyyəsini yüksəldir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsini təmin edir.” [8, s.47] Ailəli cütlüklərin həyatında boşanmaların 40%-i ilk 4 ildə, təxminən 66%-i isə ər-arvadlıq həyatının ilk 9 ilində baş verir. [13,s.591]

Ailə psixologiyası problemlərinə aid son tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmaqla qeyd edə bilərik ki, ailədaxili münasibətlərin pisləşməsində və böhranlı həddə çatmasında ər-arvadın nikahdan gözləntiləri ilə real ailə həyatında yaranan uyğunsuzluq və ziddiyyətlər münasibətlərdə uğursuzluğun başlıca səbəbidir. Bütün bunların kökündə isə şəxsiyyətin fərdiyyətinə bağlı xüsusiyyətləri, xarakteri durur.

Məşhur rus psixiatri S.S.Korsakov vaxtilə qeyd edirdi ki, şəxsiyyəti təşkil edən bütün xüsusiyyətlər nə qədər sabit, davamlı və əks təsirlərə qarşı

müvazinətlidirsə, onda şəxsiyyətin bütövlüyünü pozmaq mümkün deyildir. Bu mənada qeyd etmək olar ki, psixi cəhətdən sağlamlıq şəxsiyyəti dəyərləndirən, onun başqa adamlarla sosial münasibətlərinin və şəxsi ünsiyyətinin qurulmasının əsas amilidir. Ailə həyatı dövründə ər-arvadın neqativ xarakter əlamətləri, əxlaqi sahədə qüsurlar, sərvət yönəlişliyindəki yanlışlıqlar onların şəxsiyyət kimi nəinki dəyərini aşağı salır, həm də qarşılıqlı münasibətlərin korlanmasına səbəb olur. “Kişi ilə qadın arasında münasibətlər dəyişdikcə, cismani yaxınlığın formaları da dəyişir və başqa mənə daşır. Lakin bununla belə, insanlar bir həqiqəti çoxdan kəşf etmişlər: insan münasibətləri təkcə cismani yaxınlıq əsasında inkişaf edə bilməz. Onlar zəruri surətdə mənəvi yaxınlığa əsaslanmalıdır”. [2, s.34]

Xarakter çoxkomponentli fenomenidir. Onun strukturunu təşkil edən münasibətlər sistemi üçün bir tərəfdən məqsədyönlülük, digər tərəfdən ziddiyyətlilik xarakterdir. Məsələn, həyatda tez-tez elə adamlarla qarşılaşırıq ki, onların xarakterinin münasibətlər sistemində mənəvi normalar aparıcı mövqedə durur. Bu, onların xarakterinin mühüm komponentlərindən biri olan onun gücüdür. İnsanın tələbatlar sistemində bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir neçə tələbat olduqda, dominant, daha çox əhəmiyyətli tələbat

özünü göstərir, motivlər mübarizəsi güclənir, xarakterin gücü öz ifadəlik dərəcəsi ilə diqqəti cəlb edir.

Məşhur Avstriya psixoloqu Otto Vayninger “Cins və xarakter” əsərində yazır: Xarakterologiya psixologiyaya elə aiddir ki, məhz burada tək-cə bir psixoloji “aktuallıq nəzəriyyəsi” anatomiyasının fiziologiya üçün daşdığı əhəmiyyətə bərabər əhəmiyyətə malik ola bilər. Lakin o, həmişə həm nəzəri, həm də praktiki təlabat olaraq qalacağı üçün idrak nəzəriyyəsinin əsas müddəalarından və onun ümumi psixologiyasının predmetindən ayrılmasından asılı olmadan, fərdi fərqlər psixologiyasının tətbiq olunması zəruridir.” [5, s.75]

Nəzəri və tətbiqi baxımdan fərdi fərqlər psixologiyasında ən mürəkkəb, çətin, və vacib problemlərdən biri xarakterin tipologiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Bu problemin həlli ilə əlaqədar psixologiya elmində çoxsaylı cəhdlər olmuş, bir sıra təsnifatlar irəli sürülsə də, onların heç biri problemi qanəedici səviyyədə həll etmək üçün etibarlı olmamışdır.

V.Ceyms, A.Bine, K.Yunq, K.Horni, F.Polan, F.Qordon, U.Şeldon, E.Kreşmer, H.Sallivan, K.Leonqrad, P.Qannuşkin, O.Vayninger, M.Mid, R.Kettel, H.Kelli, A.Lıçko, A.Leontyev, N.D.Levitov, A.Q.Kovalev, A.Petrovski, R.Nemov, V.A.Sisenko, T.M.Afanasyeva, V.N.Drujinin,

A.Q.Xarçiyev, M.Məhərrəmov, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, R.Əliyev və b. xarakter probleminə aid bir çox tədqiqatlar aparmış, xarakter əlamətlərini sistemləşdirməyə, tipik və fərdi cəhətləri ayırd etməyə çalışmış, tipologiyaya aid çoxsaylı empirik materiallar toplamış, xarakterdə idraki, emosional və iradi komponentləri fərqləndirməyə təşəbbüs göstərmişlər.

İnsan xarakterinin tipologiyasının işlənilməsində onların psixikası və davranışının çoxcəhətli fenomenlərini nəzərə almaq olduqca vacibdir. Xarakter insan psixikasının bütün sahələri ilə xüsusilə digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də, xarakter insanın möhürü kimi həmişə onun idraki, emosional və iradi xüsusiyyətlərinin əsasında durur. İnsanın ağılı intellekti, iradi və emosional xüsusiyyətləri, motivlər sahəsi və ya şəxsiyyətinin istiqaməti onun rəftar və davranışında əks olunur. Bir çox psixoloqlar iradəni insan xarakterinin onurğası, bel sütunu adlandırırlar. Məqsədəyönəlmişlik, qətiyyətlilik, dözümlülük, müstəqillilik, təkidlilik, təşəbbüskarlıq, məsuliyyətlilik, intizamlılıq və s. kimi əsas və törəmə müsbət iradi keyfiyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə konkret situasiyada insanın davranışında adekvat şəkildə özünü göstərir.

Qədim atalar sözlərinin birində deyilir: “Adət əkərsən, xarakter bişər-

sən, xarakter əkərsən, tale biçərsən”. Deməli, insanın xarakteri həyatda həm də onun taleyini müəyyənləşdirən mühüm xüsusiyyətdir. İnsanların hərəkətləri və əməlləri iradənin parlaq təzahürüdür. İnsan yüksək əxlaqın tələblərinə cavab verən hərəkətləri dəfələrlə təkrar etdikdə, onlar bu əxlaqın tələblərinə cavab verən iradi keyfiyyətləri formalaşdırır ki, bu da insanın xarakterinin əlamətlərinə çevrilir.

İnsanın xarakteri onun dünyagörüşü, qabiliyyətləri və temperamenti ilə də sıx qarşılıqlı əlaqədədir. İnsanın xarakterinin dünyagörüşü ilə əlaqəsi onun təbiətə, cəmiyyətə, o cümlədən ailəyə, əməyə, başqa adamlara, özünə maddi və mənəvi sərvətlərə münasibətində təzahür edir və xarakterin vacib komponenti kimi çıxış edir. Əgər insanın dünyagörüşü ziddiyyətli deyilsə, gerçəklik haqqında elmi biliklərində, hətta məişət həyatı ilə bağlı təsəvvürlərində xəyalpərəstlik mövcud deyilsə, onda insanın xarakteri müəyyənliyə malik olmaqla davranış və rəftarda aydın təzahürləri ilə əks olunur. İnsan xarakterində hər hansı fəaliyyətin uğurla yerinə yetirilməsinin təminatçısı kimi qabiliyyətlərin də özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, şəxsiyyətin motivasiya-tələbat sistemində dominantlıq təşkil edən tələbatların təmin edilməsində qabiliyyətlər vacib komponent kimi çıxış edir. Bu və ya digər qabiliyyətin daşı-

yıcısı olan insan öz qabiliyyətləri sayəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərə daha tez və uğurla nail ola bilər. Xarakterin temperamentlə əlaqəsi öz mahiyyəti etibarlı ilə metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Psixologiya tarixində temperamenti xarakterlə eyniləşdirmək təşəbbüsləri heç də az olmamışdır. Bu sahədə tədqiqatlar aparmış məşhur alimlər temperamenti genotip, xarakteri isə fenotip kimi mənalandırmışlar. Əslində isə temperament xarakterin fizioloji şərti kimi onun yalnız təbii əsasını təşkil edir. Sinir sisteminin ümumi tipi ilə xarakter arasında əlaqənin mövcudluğu artıq elm tərəfindən çoxdan sübut olunmuşdur. İnsanın xarakteri ilə onun münasibətlər sistemi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır və tipik şəraitdə xarakterin spesifik xüsusiyyətləri nisbətən davamlı və sabit xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Digər tərəfdən isə tipik şəraitdə şəxsiyyətin rəfdar və davranışında təzahür edən fərdi özünəməxsus xüsusiyyətləri onun hadisələrə münasibətindən asılıdır. İnsan xarakteri onun qarşıya qoyduğu məqsədlər uğrunda mübarizədə sınaqdan keçirir və möhkəmlənir. İnsanın xarakterini “şəxsiyyət və onun əhatəsi “adlandırılan xassələr sistemi kimi nəzərdən keçirdikdə, xarakterin bütün təzahürlərini müşahidə etmək heç də çətin deyil. Çünki burada insanın kollektivə, başqa adamlara və özünə münasibəti üzə çıxır. Bəzi

adamlarda müşahidə edilən təkəbbür-lülük yalançılıq, xəyanət, şübhəmeyil-lik və ya bunların əksi olan sadəlik, doğruluq, sədaqət, inam və etibar kimi müsbət keyfiyyətləri məhz bu kontekstdə müəyyənləşdirmək müm-kündür. “Qadınları və kişilərin düşüncə kodları, ünsiyyət formaları, bu günə və gələcəyə baxışları, qərar qəbul etmə strategiyalara, iş həyatı, şəxsi və sosial həyata baxış və davranışları bir-birindən fərqlənir.” [3, s.14]

Ailədə rol gözləmələri ilə yaranan fikir ayrılıqlarının bir qismi ailə cütlük-lərinin ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə bağlı yaranan tələbatlarla şərtlənir. Ailə yaratmağın motivlərini müzakirə edərkən, görürük ki, onlar kişi və qadın üçün fərqli xarakterlidir. Bunlardan asılı olaraq, onların tələbatları da bir-birindən fərqlənir. Bunlara sevgi, daimi seksual tərəfdaşın olması arzusu, uşaqlara sahib olma istəyi, məişət problemlərinin həlli, valideynlərin arzusu, tənhalıqdan qaçma motivi, yaranmış vəziyyət və psixoloji səbəblər (kişilərdə özünü təsdiq tələbatı, qadınlarda özünə arxa tapmaq motivi) və s. aid edilə bilər. Ər-arvadın ailə yaratmaq motivi ilə bağlı iddialarını bir qədər də genişləndirmək olar. Nikah yaşına çatmış gənc qızlar oğlanın sevgi etiraflarına qeyri-tənqidi münasibət bəsləyərək, yalançı vədlərin təsiri altında tələsik qərar verir, lakin çox çəkmədən yanıldıqlarını anlayırlar. Bu isə onlarda son-

rakı peşmançılığa və xəyal qırılığına səbəb olur. Məsələn, ərinin onu aldatdığına görə gənc qadında xəyal qırılığın yaranır: “Mən elə bilirdim ki, o, işləyib yaxşı qazanc gətirəcək, o isə...” “O, söz vermişdi ki, özünə yaxşı karyera quracaq, illər keçdi, bəs hanı?” və s. Bu motivləri Azərbaycan xalq şairi Səməd Vurğun “Vaqif” dramında Xuramanın dilindən bədii tərzdə gözəl ifadə etmişdir:

*...Buna da bir “böyük vəzir” dedilər,
Başımı, beynimi ovub yedilər.
İnandım, dedim ki, nə xəyalı var.
Yəqin ki, bunun da öz cəlalı var.
Bu ki ,qoltuqlarda gəzib-dolanır,
Çox vaxt da su kimi rəngi bulanır,
Elə dərd tökülür qaş-qabağından.*

[4,s.32]

“Xəyal qırılığı” kişilərin dilindən az hallarda olsa da, daha kəskin səslənir: “Adam güzgü qarşısında nə qədər vaxt keçirər?”, “Bir dəfə görmədim ki, hara isə gedəndə, evdə vaxtında çıxasan!”, “Bu evdə bir dəfə normal yemək yeyə biləcəyəmmi?”, “Alıb gətirdiyim ərzaqları niyə xarab edirsən?”, “Anan sənə yemək bişirməyi öyrətməyib?” və s. Bir çox ailəli cütlüklər arasında qırılmış ümidlərin ifadəsi olan qarşılıqlı iradları tez-tez eşitmək olar. Burada əsas məsələ ər və ya arvadın qüsurlarında deyil, subaylıqda onlarda nikah haqqında formalaşmış yanlış təsəvvürlərdədir.

Əksər hallarda boşanmaya üz tutan cütlüklər səbəb kimi “xasiyyətimiz uyğun gəlmir” – arqumentinə istinad edirlər. Əslində isə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdə, xüsusən temperament və xarakterdə uyğunluq dedikdə, heç də tərəflərin hər ikisinin eyni temperament tipinə aid olması nəzərdə tutula bilməz. Həyatda psixoloji uyuşma üçün müvafiq olan temperament tipləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, temperament insanın vacib anadangəlmə xarakteristikasından biridir. Uzun illərdir ki, psixoloqlar sevgidə, dostluqda və ər-arvadlıq həyatında insanların uyğunluğu problemini araşdırırlar. Nəticədə məlum olmuşdur ki, ailədən kənar cütlüklərin mütləq əksəriyyətində və əlverişli ailə cütlüklərində sevgi münasibətlərində dayanıqlı münasibətlər temperament tipləri bir-birinə zidd olanlar arasında daha yaxşı qurulur, birinin temperament tipi digərinin əks xüsusiyyətlərini, məsələn, xolerikin “partlayış” xüsusiyyəti fleqmatikin sakitliyi ilə, melankolikin emosional kasıblığı və qəmginliyi sanqvinikin həyatsevərliyi ilə yaxşı tamamlanır. Əksinə, iki xolerikdən ibarət ailə cütlüyü arasında cütlüklərin qəzəblənməsinə görə, yüksək və tez-tez təkrarlanan konfliktlər daha çox müşahidə olunur. “Ər-arvadın bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşması üçün onların xarakter əlamətlərinin bir-birinə mütləq mənada

oxşaması zəruri şərt deyildir”. [2, s.164]

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, ailə həyatı stabil olan cütlüklər heç də temperament tiplərinin eyni olmasına görə deyil, bir-birlərini tamamlayan temperament tiplərinin kontrastlığına görə fərqlənirlər. Lakin bu qənaət temperament baxımından bir-birini tamamlamayan gənc ər-arvad cütlüyü üçün final kimi qəbul edilməlidir. Bir-birini sevən cütlüklər ər-arvadlıq həyatının ilk 3-5 ilində münasibətlərini bir-birinə alışmaq yolu ilə korrektə etməyə, özlərini ələ almağa, qarşı tərəfi necə varsa, olduğu kimi qavramağa, ailəni qoruyub saxlamağa münasibətləri dramatikləşdirməkdən yayınmağa çalışırlar. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, fleqmatik temperament tipinə aid edilən adamlar özlərindən başqa, digər bütün temperamentli adamlarla ailə həyatında davamlı və dayanıqlı münasibətlər yarada bilirlər və onların nikahı daha stabil olur. Hər ikisi fleqmatik olan cütlüklər arasında isə adətən, qarşılıqlı münasibətlərdə uyğunsuzluq müşahidə edilir. Bunun əsas səbəbi fleqmatiklərin ətalətli olmaları, emosional həssaslıqlarının zəifliyi, tərəfdaşı emosional baxımından dəstəkləyə bilməmələridir. Çünki fleqmatiklərin özlərinin daim güclü emosional dəstəyə ehtiyacları olur.

Psixoloji tədqiqatlar təsdiq edir ki, “sanqvinik - xolerik”, “fleqmatik-

melanxolik” tipli cütlüklər ailə həyatına daha yaxşı uyğunlaşır və bu cütlüklərdən ibarət ailələr özlərinin davamlılığına görə fərqlənirlər. Psixoloqlar uzunmüddətli tədqiqatları ilə artıq çoxdan sübut etmişlər ki, temperament tipləri və onların uyğunluğu uğurlu nikahın əsas şərtidir. Xolerik tipli iki insanın ailə həyatının konfliktsiz keçməsi praktik olaraq mümkünsüzlükdür. Onların coşğun temperamentli, müvazinətsiz, səbrsiz və tündməcaz olması bir-birini dinləmələrinə, məsləhətləşmələrinə mane olur.

Xolerik və fleqmatik temperament tipinə aid edilən adamlar ailə həyatında bir-birlərinə yaxşı uyğunlaşır və yola gedə bilirlər. Coşğun olan xolerik tez özündən çıxsa da, dayanıqlı temperamentli fleqmatik belə situasiyalarda özünü sakit aparır. Onlar öz davranışlarını ölçülü-biçili idarə edir, münasibətləri sabit olur. Xolerik və fleqmatiklə müqayisədə xolerik və sanqvinikin ailədaxili münasibətlərdə problemləri daha çox olur. Xolerik özünün tündməcazlığı, kobudluğu, hövsələsizliyi və kəskin hərəkətləri ilə çox keçmədən sanqviniki özündən çıxara bilir. Xüsusilə, karyerada sanqviniki üstələyən xolerik daim onu məzəmmət edir, uğursuzluqda günahlandırır. Sanqvinik zirək və diribaş olsa da, əhvalı tez-tezdəyişdiyinə və tez təsirləndiyinə görə, xolerikin adi sərt sözü onda incikliyə səbəb olur.

İki sanqvinik isə adətən yola gedə bilirlər. Belə ki, onların hər ikisi liderlik mövqeyinə sahib olmağı xoşladıklarına görə, növbə ilə birinciliyi əvəzləməyi bacarırlar. Sanqvinik və melanxolik bir-birinə uyğunlaşa bilirlər, lakin sanqvinik daim zəif tip olan melanxolikə təzyiq etdiyindən melanxolik daim özünü bədbəxt və talesiz hiss edir. Fleqmatik və melanxolik bir-birlərinə yaxşı uyğunlaşır. Fleqmatik müvazinətli və sakit olduğuna görə, melanxolikin astagəl, ləng hərəkətlərinə o qədər də əhəmiyyət vermir. Qapalı, adamayovuşmaz olan melanxolik çox şeyə reaksiya vermir və öz işi ilə məşğul olur. Melanxolik və xolerik temperamentli cütlüklərin ailədə yola getmələri praktik olaraq mümkünsüzlükdür. Səbrsiz və coşğun olan xolerik tez-tez qışqırır, melanxolik isə buna dərhal ağıllamaqla və küskünlüklə qarşılıq verir. İki fleqmatik yaxşı uyğunlaşır, lakin onlarda təşəbbüskarlıq olmadığına görə, xolerik və ya sanqvinik tipli yaxınlarının məsləhətlərinə ehtiyacı olur.

Fleqmatik və sanqvinik o qədər də münaqişəli həyat yaşamasalar da, münaqişəsiz də keçinə bilmirlər. Burada problem sanqvinikdədir. Çətin həyat situasiyalarında fleqmatikin sakit və laqeyid davranışı sanqvinikdə qibtə hissi yaradır və natamamlıq kompleksini inkişaf etdirir. Belə vəziyyət davamlı xarakter aldıqda onların

ayrılmaqdan başqa çıxış yolları qalmır. İki melanxolikin həyatı emosional cəhətdən çox kasıb olur. Onlar birgə həyat sürsələr də daim sızıldayır və şikayət etməyi sevirlər. Belə hallarda sanqvinik və xoleriklər onlara yardımçı olduqda onların həyatı qaydasına düşə bilər. Onlarda özünüqiymətləndirmə qeyri-adekvat aşağı səviyyədə olur. Onlar pessimist, introvert, qapalı və qaraqabaq olduqlarına görə, onlar arasında şiddətli konfliktlərə demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyil.

Adamlarla nəzakətlə, hörmət və ehtiramla davranmaq, onlara mədəni münasibət göstərmək əxlaqın başlıca tələblərindəndir. Nəzakətli adam davranışı ilə şəxsiyyətə onun şərəf və ləyaqətinə hörmət və ehtiram etdiyini, bir insan kimi onun mənliliyini yüksək qiymətləndirdiyini, ona qarşı diqqətli və həssas olduğunu təsdiqləyir. Xoşrəftarlı, səmimi insan həmişə təmkinli və mülayim, zəif şəxsiyyət isə kobud, soyüskən, çığır-bağır salan tez özündən çıxan olur. Belə adamlar dava, qışqırıq, hay-küy salıb başqa adamların sakitliyini pozurlar. Ailədə, ictimai yerlərdə, xüsusən, işdə qayğıkeş olmaq, hal-əhval tutmaq, yaşlılara, əlillərə, xəstələrə, ailə başçılarına dərin hörmətlə yanaşmaq, ürək sındırmamaq nəzakətliyin başlıca xüsusiyyətləridir. Çox təssüflər olsun ki, həm yaşlılar, həm də uşaqlar arasında ürəyə ciddi mənfə təsir göstərən, qəlb sındıran, mənliliyi

təhqir edən, əsəbi şərait yaranan qaballıq kimi mənfə hallara son dövrlərdə daha çox təsadüf edilir. Düşünmədən deyilən acı söz, qeyri-adi hərəkət nəinki ətraf adamlara pis təsir edir, eyni zamanda həmin şəxsin öz nüfuzuna da ciddi xələl gətirir.

Ailə üzvləri arasında, xüsusən, ata ilə ana arasında qeyri-adi münasibət və konfliktli davranışlar da uşaq xarakterində kobudluğun yaranmasına təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Buna görə də ailədə yaşlılar arasında sözsöhbət, əsəbi vəziyyət yarandıqda uşaqlar bunu hiss etməməlidirlər. Ailə həyatı qurmaq, nikaha daxil olmaq üçün tərəfdaş seçimində “xarakterdə pis keyfiyyətlərin güclü təcəssüm olunduğu namizəddən qaçmaq, xarakterində yaxşı keyfiyyətlərin güclü təcəssüm olunduğu namizədə üstünlük vermək lazımdır”. [4, s.325]

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ailə quran cütlüklər arasında ər-arvad münasibətlərinin və qarşılıqlı adaptasiyanın formalaşmasında nikah tərəfdaşlarının fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin rolu təhlil olunmuş, bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilmiş, qadın və kişi xarakterinin tipik xüsusiyyətləri və temperament tipləri arasındakı psixoloji uyuşmanın dayanıqlı ailə münasibətlərinin formalaşmasına təsiri araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədə göstərilən müddəə

və nəticələrdən ailə quran gənclər, habelə ailəli cütlüklər faydalana bilər. Hansı temperament tipinin digər hansı tiplə nikahının psixoloji baxımdan daha uğurlu olması barədə irəli sürülən müddəalar və onların nəzərə alınması praktik baxımdan yeni yaranan ailələrdə psixoloji iqlimin əlverişli olmasına və qarşılıqlı adaptasiyanın uğurla baş verə biləcəyinə təminat yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. “Dədə - Qorqud kitabı” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası./ Dədə-Qorqud Dünyası. B; “Öndər nəşriyyat”, 2004.
2. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə. /IX sinif şagirdləri üçün dərslik. B; “Maarif” nəşriyyatı, 1989.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B; “Pedaqogika”, 2004.
4. Əhmədov Y.P., Ağamalıyeva V.Ş. Ailə xoşbəxtliyinin fəlsəfəsi. B., SkyG, 2017.
5. Mustafa Kılınc. Qadınlar nə istəyir? Kişilər nə verir? B: “Qanun” nəşriyyatı, 2015.
6. Səməd Vurğun. “Vaqif” dramı. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV cild. “Şərq-Qərb”, B; 2005.
7. Гребенников Н.В. Основы семейной жизни. М: Просвещение, 1991.
8. Гришина Н.В. Психология конфликта. Питер, СПб, 2006.
9. Карнеги Дейл. Как найти выход из любой конфликтной ситуации./ Д.Карнеги; пер с англ. Л.Г.Третьяк – 2-ое изд. Минск. Попурри, 2014.
10. Karnegi Deyl. Dostu necə qazanmalı və insanlara necə təsir etməli. B: “Adiloğlu” Nəşriyyat, 2009
11. Ковалев В.С. Психология современной семьи. М., Просвещение, 1988
12. Некрасов А. Жизнь без кризисов. Кризис открывает ваши возможности. М: АСТ, 2010.
13. Пиз А., Пиз Б. Как заставить мужчину слушать, а женщину молчать. Почему мы такие разные, но как нужны друг другу. М., Эксмо, 2013.
14. Шейнов В.П. Женщина плюс мужчина: Познать и покорить. М: АСТ, 2011.
15. Daphna Hacker. Legalized families in the Era of Bordered Globalization,
16. University Printing House Cambridge, One liberty Plaza; New York, 2017.
17. Kathy Keller, Timothy Keler. The Meaning of Marriage. Penguin Books, 18. New York, 2013.
19. Vayninger Otto. Cins və xarakter. B: “Xan” nəşriyyatı, 2017.

***Роль индивидуально-психологических особенностей
в формировании супружеских отношений и взаимной
адаптации в семье***

Абстракт

Статья посвящена роли индивидуально-психологических особенностей, являющиеся одним из важных факторов в формировании и взаимной адаптации внутрисемейных отношений, особенно супружеских отношений. Автор ссылался на такой аргумент, что поведения в семье особенно регулируются не правовыми нормами, национальной моралью, обычаями и традициями и семейными правилами. Члены семьи, особенно индивидуально-психологические особенности во взаимной адаптации между супругами, тип темперамента, черты характера, система ценностей и область мотивов являются влиятельными факторами.

Здоровый морально-психологический климат, родственные чувства, взаимное уважение и формирование заботы между членами семьи обуславливаются характеристикой личности каждого из них. Если в семье муж или жена показывают превосходство характера, проявляют доминантность и стараются подчинить других членов семьи, оскорбляют, угрожают, допускают насилие, то противоречия превращаются в конфликты и в конце происходит распад семьи.

Автор, ссылаясь на разные научные источники и результаты своего исследования, и отметив 3 основные типы (материально-бытовой, морально-психологический и лично-интимный) взаимных адаптаций между супругами в семье, объясняет психологическую сущность каждого из них, представляет этот фактор как необходимое условие в создании благоприятного внутрисемейного отношения. Автор, рассматривающий психологическое здоровье личности, имеющий положительные черты характера, как основу внутрисемейных отношений, проанализировав специфические особенности характера мужчины и женщины, приходит к такому выводу, что позитивность внутрисемейных отношений зависит от типа темперамента брачных партнеров, мужа и жены. Взаимная адаптация лиц с разными темпераментами, дополняющих друг друга, в отличие от лиц со сходными темпераментами, происходит более удачно, и, они хорошо ладят и решают проблемы друг с другом.

*The role of individual and psychological features in the formation
of husband and wife relationships and mutual
adaptation in the family*

Abstract

The article has been dedicated to the role of individual and psychological features which is one of the important factor in the formation of intra-family relations, specially husband and wife relationships and mutual adaptation. The author based such an argument, that behaviors in the family are mainly regulated by non-legal norms, national ethics, customs and traditions and family rules. Individual and psychological features, type of temperament, character traits, system of values and motives sphere are effective factors for mutual adaptation among family members, specially between husband and wife. The formation of durable moral and psychological climate, kinship feelings, mutual respect and care among family members are conditioned by the personality and characterization of each of them. If an husband or a wife makes great effort to show their character superiority, tries to be dominant or attempts to make obedient other family members, insults, threatens, uses force in the family, then these contradictions will turn into a conflict and after all the family will collapse. By referring to various scientific sources and results of his research, the author shows 3 main types of mutual adaptation (material and household, moral and psychological, personal intimate) between husband and wife, explains psychological concept of each of them and introduces this factor as an important condition in establishing affordable intra-family relations. Psychological wellbeing of the person, having positive character traits are looked over by the author as the base of intra-family relations and by analyzing specific features of women and men character, he came to such a conclusion that positive intra-family relations depend on marriage partners, temperament types of genders, husband and wife. Mutual adaptation of the persons having different, complementary temperaments can be more successful than persons having same temperaments and they can be in good agreement with each other and solve the problems.

Məqalə ADPU-nun Şəki filialının Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 09 yanvar 2018-ci ildə daxil olmuşdur

PSIXİ GƏRGİNLİK VƏ YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA ONUN TƏSİRİ

Nicat Əliyev

ARTİ-nin dissertantı

E-mail: nicat.aliyev@socar.az

Açar sözlər: *davranış, reaksiya, fəallıq, aqressiya, şəxsiyyət, münasibət, təlim, təşviş, davranış pozuntuları*

Ключевые слова: *поведение, реакция, активность, агрессия, личность, отношение, обучение, беспокойство, нарушения поведения*

Key words: *behavior, reaction, activity, aggression, personality, attitude, training, behavioural shortcomings*

Yeniyyətlik yaş dövrü üçün xarakterik olan başlıca xüsusiyyət koqnitiv inkişafı yanaşı şəxsiyyətin yeni aspektdə formalaşması və yaradıcı fəaliyyətlə bağlıdır. D.İ.Feldşteynə görə yeniyyətlik yaşına yaş dövrlərinin sadəcə növbəti mərhələsi kimi yox, psixi inkişafın xüsusi mərhələsi kimi yanaşmaq lazımdır. Kiçik məktəbli və ilk gənclik yaşı arasındakı dövrü əhatə edən yeniyyətlik yaş dövrü həm onlardan fərqlənir, həm də onlara aid olan bir çox xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. “Əgər kiçik məktəbli “özündə varlıqdırsa”, ilk gənclik yaşında “özü üçün varlıq” xarakterikdir. Yeniyyətmə “özündə varlıq” mərhələsini keçmiş, lakin hələ “özü üçün varlıq” olmamışdır” (6, s.3). Yəni “özündə” və “özü üçün” yeniyyətlərdə fərqli səciyyə daşıyır.

Yeniyyətlik yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri buradan irəli gəlir. Yeniyyətmə ətrafdakı insanlarla ünsiyyət və münasibətə can atır. Eyni dərəcədə də özünün daxilinə nüfuz etməyə, öz “Mən”ini dərk etməyə çalışır. Bu da yeniyyətmənin bir çox hallarda ünsiyyətdən qaçmasına səbəb olur. Yeniyyətmənin mənlilik şüurunun formalaşması onun öz davranışını, mənəvi keyfiyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlərini dərk etməsi ilə başlayır. İlk dövrlərdə yeniyyətmənin mənlilik şüurunun əsasını başqa adamların mülahizələri təşkil edir. Yaş artdıqca yeniyyətmə özünün şəxsiyyətini müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır.

“Bu dövrdə yeniyyətmələr öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamağa çalışmaqla refleksiya əsasında mənlilik şüurlarını, “Mən” obrazını, “real Mən”

və “ideal Mən”in əlaqəsini formalaşdırır və inkişaf etdirirlər” (3, s.497).

Cinsi yetişkənlik və fiziki inkişaf da yeniyetməlik yaşının xarakterik xüsusiyyəti hesab olunur. Bununla yanaşı, psixoloqlar (L.S.Vıqotski, L.İ.Bojoviç, M.Ə.Həmzəyev və b.) xüsusilə bu yaş dövrü üçün intellektual və emosional proseslərin dinamik şəkildə inkişaf etdiyini və koqnitiv mexanizmlərin yeni kommunikativ strategiyanın yaranmasına şərait yaratdığını göstərir. Onlar şəxsiyyətin motivasiya-tələbat sferasının yeni məzmun kəsb etdiyini bildirsələr də, daha çox motivasiyanın üzərində dayanırlar. Bu da yeniyetməlik yaş dövrü üçün səciyyəvi olan aqressiya, idraki motivasiya, affilyasiya ilə əlaqələndirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmənin pubertat dövrə daxil olması ilə ilk növbədə fiziki və psixi gərginlik də artır.

Affilyasiya ingilis sözü olub dilimizdə qoşulmaq mənası daşıyır. Yəni bir şəxsin başqa insanların qrupuna daxil olmasına cəhd etməsi kimi qəbul olunur. Affilyasiya eyni zamanda subyektin stress yarada biləcək situasiyaya daxil olmasını şərtləndirir. Bu zaman qrup üzvləri həmin subyektin davranış və xarakterinin mürəkkəb situasiyaya uyğun olub-olmamasını öyrənir. Bu proses subyektin psixi gərginliyinin azalmasına səbəb olur. Affilyasiyanın qarşısı alındıqda insanda tənhalığa meyl etmə, frustrasiya baş verir.

Psixi gərginlik problemini ilk dəfə Ziqmund Freyd irəli sürmüşdür. Z.Freyd libidonu, instinktiv tələbatların ödənilməsini araşdıraraq göstərir ki, bu baxımdan insan həyatı mərhələlərə ayrılır. Freyd bu baxımdan üç mərhələ müəyyənləşdirir. O, bunları “Libido obyekt”, “Libido subyekt” adlandırır. Libido obyektə uşaq öz libidosunun reallaşması üçün başqa obyektə ehtiyac duyur. Bu mərhələ bir yaşın sonuna qədər davam edir və “oral” mərhələ adlanır. Bu mərhələdə libido reallaşmadıqda uşaqda infantillik, asılılıq yaranır və bu, sonralar konformist və ya neqativ davranış formasında özünü göstərir. İkinci mərhələ cinsi yetişkənliyin başlanmasına qədər davam edir və “libido subyekt” adlanır. Bu dövr “narsizm” mərhələsi də adlanır və üç yaşa qədər davam edir. Bu dövr onunla seçilir ki, uşaq öz instinktiv tələbatını ödəmək üçün heç bir xarici obyektə ehtiyac hiss etmir. Freyd bu dövrü “narsizm” mərhələsi adlandırır. Narsizm özü də bir neçə mərhələdən ibarətdir: Birinci mərhələ üç yaşa qədər davam edir. Bu mərhələ “anal” mərhələsi adlanır. Uşaqda tərslik, bir çox hallarda qəddarlıq, səliqəlilik və qənaətcillik təşəkkül tapır. Üç yaşdan başlayaraq sonrakı dövr “fallos” mərhələsidir. Bu mərhələdə uşaq özünün seksual fərqlərini anlamağa başlayır. Bu mərhələdə valideynlərlə gərginlik yaranır. Gərginlik altı yaşda azalır və latent mər-

hələyə keçir. Üçüncü mərhələ yeniyetməlik dövründə başlayır və birinci mərhələdə olduğu kimi libido-obyekt adlanır. Yeniyetməyə özünün libidoz istəyini ödəmək üçün yenə də tərəfdaş lazım gəlir. Psixi gərginliyi azaltmaq üçün onda cinsi həyata meyl yaranır.

“Freyd göstərir ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında onun bu mərhələləri necə keçməsi və valideynlərin onlara təsiri mühüm rol oynayır. Bu yaşına qədər valideynin uşaq ilə ünsiyyəti düzgün qurulmazsa, onların sosial və psixi inkişafında fəsadlar yaranır və bu özünü xeyli sonralar da təzahür etdirə bilər” (1, s.288).

Z.Freyddən sonra onun davamçıları (K.Yunq, A.Adler, K.Xorni, E.Fromm və b.) psixoanalizi inkişaf etdirərək yeni nəzəriyyələri, ideyaları irəli sürdülər. K.Yunqa görə libido ümumiləşdirilmiş psixi enerji olmaqla müxtəlif formada təzahür edə bilər. K.Yunq hesab edir ki, şəxsiyyətin strukturu üç hissədən ibarətdir – kollektiv şüursuzluq, fərdi şüursuzluq və şüur. O, belə bir fikir irəli sürür ki, şüur və fərdi şüursuzluq şəxsi məna daşıyarsa və həyatı boyu formalaşırsa, kollektiv şüursuzluq “nəsillərin yaddaşı”ndan meydana gəlir.

A.Adler Freyddən fərqli olaraq hesab edirdi ki, insanın həyat və davranışını anadangəlmə instinktlər deyil, başqaları ilə ümumilik hissi, sosial əlaqələr və oriyentasiya müəyyənləş-

dirir. Z.Freyd, K.Yunq və A.Adler bir məsələdə həmfikir idilər ki, şəxsiyyətin formalaşmasında təbiətin insana bəxş etdiyi daxili amillər mühüm rol oynayır. Bu amillər barədə isə fikir ayrılığı vardı. Z.Freyd görə bu prosesdə seksual, Yunqa görə təfəkkür tipləri, Adlerə görə isə ictimai maraqlar həlledici rol oynayır.

Geşaltpsixologiyanın tanınmış nümayəndələrindən olan K.Levin hesab edirdi ki, psixikanın əsasında şüurun ayrı-ayrı elementləri deyil, tam, bütöv geşaltlar durur. Geşaltpsixologiya bir neçə yanaşmaya-psixi sahə, izomorfizm və fenomenologiyaya istinad edirdi. Onlara görə psixi struktur müxtəlif sxem və psixi sahədən ibarətdir. Bu zaman geşaltlar dəyişir, xarici sahənin predmetinə adekvat olur. Sahənin yenidən qurulması nəticəsində əvvəlki struktur yeniləşir və subyekt problemin həllinə yeni yanaşma tətbiq edir. Psixi geşaltlar fiziki və psixofizikdə olduğu kimi izomorfdur (oxşardır). Başqa sözlə, beyin qabığına gedən proseslər xarici mühitdə baş verən və inikas olunanlarla oxşardır. Buna görə də, tapşırığın sxemindən asılı olaraq onun həlli ya çətinləşir, yaxud da asanlaşır. Subyekt öz həyəcanlarını, məsələ həlli prosesini keçmiş təcrübəyə, mədəni amillərə istinad etmədikdə daha asan dərk edir.

K.Levin sahə nəzəriyyəsini işləyərkən gərginlik, gərginliyin gücü anlayış-

larından istifadə etmişdir. Onun fikrin-cə gərginliyin şiddəti fiziki, psixi, iqtisadi faktorlarla bağlıdır. Bir sıra gərginlik sistemləri isə tələbatdan irəli gəlir. “Öz növbəsində tələbatın, istəyin ödənilməməsi və ya qismən ödənilməsi gərginlik yaradır. Bu gərginlik sistemi motorikaya hakimlik edir” (5, s.113).

Davranışın hər iki modelinə - həm psixoanalizə, həm də geştaltpsixologiyaya görə gərginliyin mənbəyi tələbatla bağlıdır və onun nəticəsi özünü psixi vəziyyətdə əks etdirir. Z.Freydə görə qarşıya qoyulmuş məqsədin ödənilməsi gərginliyi aradan götürür.

Daha sonralar psixoanalitik tədqiqatlar göstərdi ki, heç də həmişə gərginlik vəziyyəti azalmır. O, yatmış meyllərin aktivləşdirilməsi məqsədilə süni surətdə gücləndirilə də bilər.

Müasir dövrdə psixoloji ədəbiyyatda “gərginlik” anlayışı müstəqillik statusu qazanmışdır və “tələbat”, “meyl” anlayışları ilə paralel işlədilir. Bununla yanaşı onların təsirini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tələbat və meyllərsiz gərginlik anlayışı öz mənasını itirmiş olur.

Gərginlik anlayışı daha çox daxili diskomfort mahiyyəti daşıyır. Ümumilikdə daxili tarazlığın pozulması və onun nəticəsində davranışın dəyişməsi kimi başa düşülür. Gərginlik emosional, iradi, intellektual vəziyyəti müəyyənləşdirir. Bunlara uyğun olaraq,

gərginliyin üç növü: somatik, emosional və tələbatdan irəli gələn növləri ayrılır.

Gərginliyin daha sadə forması somatika ilə bağlıdır. Məlumdur ki, nitqin travma nəticəsində hələ uşaqlıqdan pozulması somatika ilə bağlıdır. Uşağın nitqinin tədricən inkişaf etməsi ona öz vəziyyətini emosiyaların “dili” ilə ifadə etməyə imkan verir. Belədən psixi gərginlik yalnız somatik deyil, həm də emosional mahiyyət daşıyır. Bura daha çox stress vəziyyətini nümunə göstərmək olar. Psixoloji ədəbiyyatda stress gərgin şəraitdə təzahür edən psixi halət kimi təqdim edilir. O, emosional gərginlik, həyəcan formasında meydana çıxır. Lakin “gərginlik” və “stress” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Stress sadəcə gərginlik deyil. O, biokimyəvi, psixoloji, sosial amillərin təsiri ilə baş verən, fizioloji reaksiya kimi təzahür edən mürəkkəb hadisədir.

Psixoloji gərginlik subyekt üçün xoşagəlməz şəraitin təsiri ilə yaranan diskomfort, həyəcan, qorxudur. Psixi gərginliyin son həddində fəaliyyət pozulur, neqativ münasibət yaranır və işin nəticəsinə təsir edir. Stress vəziyyətinə fərqli yanaşmalar da var. Məsələn R.Kan hesab edir ki, stress obyektiv çətinliyə verilən subyektiv reaksiyadır. İstənilən yanaşmadan asılı olmayaraq stress insanın reallığa, onun təsirinə emosiyalarla verdiyi reaksiyadır.

Emosional gərginlik eyni zamanda insanı səfərbər etməklə fəaliyyətin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Gərginliyin bir növü də tələbatlardan irəli gəlir. Tələbatın ödənilməsi üçün insan gərginlik keçirir. Lakin tələbatın ödənilməsi üçün keçirilən gərginlik heç də daxili komforta səbəb olmur. Yəni onlar stenik və astenik olmaqla iki qrupa ayrılır.

Beləliklə, təqdim olunan psixi gərginlik modeli dinamik xarakter daşıyır və ayrı-ayrı yaş dövrlərində qeyri-sabit vəziyyətin yaranmasının səbəblərinin başa düşülməsinə imkan verir. Bu modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki yaş dövrləri üçün xarakterik olan somatik və emosional gərginliyin sonrakı yaş dövründə (yeniyetməlik yaş dövründən başlayaraq) psixi gərginliyə keçməsinin qarşısının alınmasına imkan verir.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, tələbatlar sistemli şəkildə formalaşır. Məhz bu yaş dövründə gərginlik artır, daxili narahatlıq davranışda da öz əksini tapır.

Yeniyetməlik yaş dövründə psixi gərginlik müxtəlif səbəblərdən baş verir. İlk növbədə cinsi yetişkənlik, fiziki inkişaf öz təsirini göstərir. Daxili gərginliyin artması fiziki inkişaf psixi inkişaf və status arasındakı fərqlərdən də yaranır. Kurt Levin yeniyetməlik yaşını obrazlı şəkildə belə təsvir

edir. Bir şəxs onun üçün yad olan şəhərə düşür. O, burada özü yerini müəyyənləşdirə bilmir, hara doğru getməli olduğunu təyin edə bilmir (5).

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələr onlar üçün yeni olan şəraitə tədricən uyğunlaşmağa başlayırlar. Nəticədə emosional gərginlik tədricən azalır.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, o, sanki onun üçün yeni olan bir mühitə düşür və onu dərk etməyə çalışır. Bu zaman onun gərginliyi sanki dərk olunmayan tələbatların səviyyəsindən asılı olur, frustasiyanın səviyyəsi də ona uyğunlaşır.

Psixoloji ədəbiyyatda (Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, A.V.Petrovski, K.Levin və b.) ümumiyyətlə yeniyetməlik yaş dövründə digər yaş dövrləri ilə müqayisədə gərginliyin daha yüksək olduğu göstərilir.

Yeniyetmə oğlan və qızlarda gərginliyin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün proyektiv metod olan "İnsan rəsmi" testindən istifadə etdik. Test Bakı şəhəri 151 nömrəli və Gədəbəy rayonu Arısu kənd tam orta məktəbində keçirildi. Tədqiqata 125 nəfər yeniyetmə cəlb olunmuşdu.

"İnsan rəsmi" testində oğlanların çəkdiyi kişi, qızların isə qadın rəsmləri təhlil olunurdu. Psixosomatik gərginliyin müəyyənləşdirilməsi üçün

aşağıdakı diaqnostik göstəricilərə diqqət yetirilirdi:

1. Qələmin kağıza çox bərk basılması, kağızı cırması.
2. Qələmin kağıza bərk basılması.
3. Qələmin kağıza dəyişkən şəkildə basılması.
4. Xəttin pozulması və düzəlişlər edilməsi.
5. Pozuntular edilməsi və düzəlişlər edilməməsi.
6. Xəttin nazik çəkilməsi.
7. Xətlərin və cizgilərin birləşdirilməsi, iti ucun olması.
8. Şəklın tam və ya bir hissəsinin qaralanması.
9. Şəklə daxil olmayan xətlərin və cizgilərin çəkilməsi.
10. Şəkil vərəqin sol kənarından çıxır.
11. Şəkil vərəqin sol tərəfində çəkilib.
12. Oxşar detalların çoxluğu.
13. Gözün boş olması (bəbək yoxdur, kənarlar boşdur).
14. Sifət qaralanıb.
15. Baş çox böyük çəkilib.
16. Gözlər çox xırdadır, elə bil ki, yoxdur.
17. Ayaqlar çox kiçik çəkilib.
18. Ağız çox kiçikdir və ya yox kimidir.
19. Bədən çox uzun çəkilib.
20. Bədən sanki sıxılıb, onun bir hissəsi yoxdur.

İnsan rəsinin cizgilərinin hər biri bir balla qiymətləndirilir və onların cəminə əsasən qiymətləndirmə aparılır.

Normal halda şəkil vərəqin ortasında çəkilir, şəklın vərəqin yuxarisında və küncdə çəkilməsi özünüqiymətləndirmənin yuxarı səviyyəsini və mövqeyindən narazılığı ifadə edir. Vərəqin aşağı küncündə çəkilmiş şəkil özünüqiymətləndirmənin aşağı səviyyəsini və mövqeyinə laqeyd yanaşıldığını göstərir.

Şəkildə başın sağa doğru çevrilməsi inadkarlığı, məqsədyönlülüüyü, sola doğru çevrilməsi tərəddüdü ifadə edir. Gözlər ətraf-ələmə və özünə diqqəti, qulaqlar hər şeylə maraqlandığını, məlumat əldə etməyi əks etirir. Yarı açılmış ağız və dilin görsənməsi boş-boğazlığı, geniş açılmış ağız inamsızlığı, özünümüdəfəni göstərir. Dişlər və ağızın sıxılmış forması aqressivliyi, dözümsüzlüyü ifadə edir. Yeniyetmələrdə bu həm də qorxu və həyəcanı göstərir. Böyük ölçülü ayaqlar özünə-inamın, kiçik ayaq dəmdəməkiliyin, tez-tez fikrini dəyişməyin ifadəsidir. Şəklə çox əlavələrin edilməsi, bəzədilməsi enerjinin, özünə-inamın, kobudluğun ifadəsidir. Şəkildə iti ucların çoxluğu aqressivliyi, çıxıntıların rənglənməsi qorxu və həyəcanı ifadə edir. Şəklın kasadlığı passivliyi bildirir. Karandaşın bərk basılması əsəbiliyin, həyəcanın göstəricisidir.

Qeyd etmək istərdik ki, yeniyetmələrdə psixi gərginliyin səviyyəsini yüksək olması təsdiq edildi. Onların psixioemosional gərginliyi də norma-

dan artıq olmuşdur. Yalnız 14 yaşlı qızlarda yeniyetməlik yaş dövrünün digər yaşlıları və oğlanlarla müqayisədə nisbətən aşağı olmuşdur. Bunun səbəblərindən biri də emosional gərginliyin digər sferaya keçməsi ilə bağlıdır. Məlum olmuşdur ki, yeniyetmələrdə psixoemosional gərginlik psixosomatik gərginlik və frustrasiyaya nisbətən daha yüksəkdir.

Qeyd etmək istərdik ki, göstərilən bu xüsusiyyətlər yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına və qarşılıqlı münasibətlərə əsaslı şəkildə təsir edir. Özünün fiziki göstəriciləri ilə oğlanları xeyli qabaqlayan 12 yaşlı qızlarda psixosomatik gərginlik nisbətən yüksək olur. 13-14 yaşlı qızlarda isə psixosomatik gərginlik xeyli azalır. Qızlarda 13 yaşda psixoemosional gərginlik yüksəlir. Bu da öz növbəsində şəxsiyyətdaxili harmoniyanın pozulmasına səbəb olur. 14 yaşlı yeniyetmələrdə gərginlik tədricən azalmağa başlayır. Eyni zamanda frustrasiyada güclənmə özünü göstərmir.

Oğlanlarda psixi gərginlik iki il gec başlayır. 14 yaşında psixosomatik gərginlik pik həddinə çatır. Halbuki 14 yaşında qızlarda həm psixosomatik, həm də psixoemosional gərginlik aşağı düşür. Oğlanlarda isə bu vəziyyət 15-16 yaşlara təsadüf edir.

Testin nəticələrinin təhlili göstərdi ki, daxili gərginliyin dinamikası əsasən iki amillə bağlıdır. Birincisi psixi

gərginliyin müxtəlif formaları ilə, ikincisi oğlan və qızların cinsi yetişkənliyi ilə.

Yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərdən biri də frustrasiya ilə bağlıdır. "Frustrasiya insanın məqsədin əldə edilməsi yolunda real surətdə qarşısalmaz olan və ya belə qavranılan çətinliklərlə, maneələrlə rastlaşdığı halda meydana çıxır. Əmələ gələn frustrasiya şəxsiyyətin davranışında müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur. Bu düşmənçilik meyli kimi təzahür edə bilər" (4, s.126).

Bəzən frustrasiya yalnız tənəyyüldə baş verir. Bir sıra hallarda isə insanın özünə qarşı yönəlir. Bəzən də frustrasiya tez-tez baş verdiyindən xarakter əlamətinə çevrilir.

Qeyd etmək istərdik ki, yeniyetməlik yaş dövrünün araşdırılması ilə bağlı çoxsaylı nöqtəyi-nəzər və yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, D.B.Elkonin diqqəti orqanizmin fiziki və pubertat inkişafa yönəldir. Z.Freyd libido ilə əlaqələndirir. A.N.Leontyev aparıcı fəaliyyəti önə çəkir və sairə.

Məlumdur ki, inkişafı ilə bağlı iki mühüm mövqə mövcuddur – mərhələli inkişaf və inkişafın fasiləsizliyi. Onu da qeyd etmək istərdik ki, son dövrlərdə inkişafın fasiləsizliyinə daha çox diqqət yetirilir. Bu mövqeni A.V.Petrovski, D.İ. Feldşteyn və başqaları daha çox müdafiə edirlər.

Bu mövqedən yeniyetmə oğlan və qızların psixi gərginliyini araşdırdıqda motivasiya-tələbat, psixosomasiyal sahədə kəskin fərq özünü göstərmir. Oğlan və qızlarda frustrasiyanın təzahürü fərqlidir. Yəni tədqiqatdan da məlum oldu ki, frustrasiya qızlarda 25%, oğlanlarda 18% nisbətindədir.

Yeniyetmələrdə psixi gərginliyin səviyyəsi bir sıra amillərin kompleks təsiri ilə bağlıdır. Onların içərisində fiziki, psixoloji və sosial statusun üst-üstə düşməməsi mühüm rol oynayır. İntensiv psixi gərginlik 12-14 yaşlarda daha yüksək səviyyədə olur.

Burada cinslərarası fərqi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, psixi gərginliyin yüksək həddi qızlarda 12–13, oğlanlarda 13–14 yaşlarda baş verir. Bununla yanaşı o da məlum oldu ki, psixi gərginlik baxımından yaş fərqi meydana çıxsa da, təsir gücü baxımından fərq özünü göstərmədi. Yəni orqanizmə təsir səviyyəsi eynidir. Müəyyən yaşda gərginliyin azalması yeniyetmənin sosial mühitə adaptasiyası, həyat şəraiti, müdafiə mexanizmləri və sairə ilə əlaqədardır. Psixi gərginliyin dinamikası yeniyetmənin cinsi mənsubiyyəti və yaşdan başqa yeni formada təzahür edən daxili amillərlə də bağlıdır. Onların somatik və emosional gərginliyi daha erkən təzahür edir. Psixosomatik gərginlik özünü yeniyetmənin ləng hərəkətlərində, süstlüyündə və sairədə əks etdirir.

Somatik konfliktin ağır forması zamanı hərəkətlər süst olur, hətta xroniki xəstəliyə çevrilir. O da məlumdur ki, pubertat dövründə orqanizmdə somatik və qarmonal dəyişiklik baş verir. Bu səbəbdən yeniyetmə özünün saç düzümünü dəyişdirir, parlaq geyimlər geyinir və sairə.

Somatik gərginliyə nisbətən emosional gərginlik bir qədər gec başlayır. Bunun bir səbəbi də nitqin inkişafı ilə bağlıdır. Yeniyetmə situasiyaya uyğun olaraq öz emosiyalarını ifadə edir. Emosional gərginlik yeniyetməlik yaşlarının hamısında demək olar ki, sabit qalır. Yalnız 14 yaşlı qızlarda onun səviyyəsi bir qədər azalır. Müşahidələr göstərir ki, emosional gərginlik həyatı çətinliklər zamanı artır. Adətən qızların daha emosional olduğu fikri səslənir. Lakin tədqiqat zamanı məlum oldu ki, burada oğlan və qızlar arasında kəskin fərq yoxdur.

Adətən yeniyetməlik yaş dövründə valideynlərlə yeniyetmələr arasında fikir ayrılığı başlayır. Bunun başlıca səbəbi yeniyetmənin özü barədə fikirləri ilə bağlıdır. Başqa sözlə, yeniyetmə artıq böyük olduğunu fikirləşir, valideyn isə ona hələ də uşaq kimi yanaşır. Bunu yeniyetmələrlə aparılan söhbətlər də təsdiq edir. Yeniyetmələrlə aparılan söhbətlərdə soruşulurdu: “Sən özünü artıq yaşlı adam hesab edirsənmi?”. “Sən yaşlı adam dedikdə nə fikirləşirsən?”.

Alınan cavabların təhlili göstərir ki, onlar yaşlılara məxsus xüsusiyyətlərlə bağlı düzgün təsəvvürə malikdirlər, lakin davranışlarında bunu reallaşdırma bilmirlər. Onların təsəvvüründə böyüklər məsuliyyəti öz üzərinə götürür, məqsədə çatmaq üçün səy göstərir, problemləri həll etməyə çalışır və sairə. Yalnız 22% yeniyetmə öz istəyini reallaşdırmağa cəhd edir, nə istədiyini düzgün müəyyənləşdirir. Məhz bu yeniyetmələrdə frustrasiya zəif formada təzahür edir.

Müəyyənləşdirildi ki, yeniyetmələrdə frustrasiya daha çox dərk olunmuş məqsədin qarşısının alınmasından baş vermir. Daha çox utancaqlıqdan, çəkinclikdən baş verir. Onlarda yaşlılıq hissi vacib amillərdən sayılır və şəxsiyyətin formalaşmasına ciddi təsir edir. Ə.Ə.Qədirov yazır: “Yaşlılaşma öz mahiyyəti etibarilə bir çox şərtlərdən asılı olduğundan və müxtəlif vaxtlarda həyata keçirildiyindən o, eyni yaşlı yeniyetmələrdə heç də həmişə eyni anda baş vermir. Onların bəziləri tez, digərləri yavaş-yavaş, başqaları bir neçə istiqamətdə, bəziləri isə birtərəfli yaşlılaşmağa başlayır” (2, s.300).

Ə.Ə.Qədirov Marqaret Midin şəxsiyyətin formalaşmasına mühitin və ictimai-tarixi şəraitin təsiri ilə bağlı apardığı tədqiqatlara istinad edərək yazır: “Yeniyetməlik dövrünün müddəti, sonra bu vaxt müəyyən böhran,

ziddiyyət və ya konfliktlərin mövcudluğu, yaxud olmaması, daha sonra uşaqlıqdan yaşlılığa keçidin özü belə uşaq həyatının konkret şərtləri ilə müəyyənləşir”.

Biz yeniyetmələrdə psixi gərginliyin təzahürü və formalarının sosial mühitdən asılılığını müəyyənləşdirmək məqsədilə Bakı şəhəri 151 saylı, Gədəbəy rayonu Arısu və Əlinağılar kənd məktəblərində araşdırma apardıq. Tədqiqata 151 saylı məktəbin 43 nəfər V sinif, 51 nəfər VIII sinif şagirdi cəlb olunmuşdu. Əlinağılar və Arısu məktəblərindən isə 32 nəfər V sinif, 29 nəfər VIII sinif şagirdi cəlb olunmuşdu. Tədqiqatda müşahidə və anket sorğusu metodlarından istifadə olundu. Hər üç metodla alınan nəticələr ümumiləşdirildi. Tədqiqata cəlb olunmuş 151 saylı məktəbin V sinif şagirdlərindən 25 nəfəri qız, 18 nəfəri oğlandır. VIII sinif şagirdlərinin isə 28 nəfəri qız, 23 nəfəri oğlandır. Arısu və Əlinağılar kənd orta məktəbinin 32 nəfər V sinif şagirdlərindən 17-si qız, 15 nəfəri oğlandır. VIII sinif şagirdlərinin isə 13 nəfəri oğlan, 16 nəfəri qızıdır.

Biz yeniyetmə oğlan və qızların psixosomatik, psixoemosional gərginliyinin, frustrasiyanın sosial mühitlə bağlılığını öyrənmək üçün onlarla anket sorğusu keçirdik. “Kiminlə ünsiyyətdə olmaq sizə daha xoş gəlir?”, “Kiminlə ünsiyyətlə olarkən gərginlik

keçirirsiniz?”, “Ən çox sizi nə və kim narahat edir?”.

Birinci sualla bağlı 151 №-li məktəbin V sinif şagirdlərinin 21%-i yaşlıları ilə, 39%-i valideynləri ilə, 28%-i müəllimlərlə ünsiyyətdə olmağın onlara daha xoş olduğunu bildirmişlər. 12%-i isə qohumlarının, qonşularının və başqalarının adlarını göstərmişlər. VIII sinif şagirdlərinin isə 49%-i yaşlılarını, 26%-i valideynlərini, 18%-i müəllimləri, 7%-i isə digər insanların adlarını çəkmişlər. Kənd məktəblərinin V sinif şagirdlərindən 26%-i yaşlılarını, 44%-i valideynlərini, 21%-i müəllimlərini, 9%-i isə digər insanları göstərmişlər.

VIII sinif şagirdlərinin 43%-i yaşlılarını, 29%-i valideynlərini, 18%-i müəllimlərini, 10%-i isə digər insanları göstərirlər.

İkinci suala Gədəbəy rayonu məktəblərinin V sinif şagirdlərinin 38%-i müəllimlərini, 34%-i valideynlərini, 12%-i yaşlılarını, 16%-i digər insanları göstərirlər.

151 №-li məktəbin V sinif şagirdlərinin 43%-i müəllimlərini, 27%-i valideynlərini, 17%-i yaşlılarını, 13%-i başqa adamları göstərmişlər. VIII sinif şagirdlərinin isə 32%-i müəllimlərini, 38%-i valideynlərini, 24%-i yaşlılarını, 6%-i isə digərlərini göstərmişlər.

Həm kənd, həm də şəhər məktəblərinin daha çoxu “Sizi kim və nə narahat edir?” sualı ilə bağlı müəllim-

lərini göstərmişlər. Bu rəqəm şəhər məktəblərində 42%, kənd məktəblərində isə 38% təşkil edir.

Kənd məktəblərində 36%, şəhər məktəblərində 39% məktəbli müəllimləri, müvafiq olaraq kənd məktəblilərinin 38%-i, şəhər məktəblərinin 33%-i valideynləri, 12% kənd, 18% şəhər məktəbliləri yaşlılarını qeyd edirlər. Kənd məktəblilərinin 8%-i, şəhər məktəblilərinin isə 10%-i digər insanları qeyd edirlər.

Təbii ki, həm kənd, həm də şəhər məktəblilərinin narazılıq motivlərinin oxşar və fərqli tərəfləri vardır. Müəllimlərlə narazılığın əsas motivi təlim fəaliyyəti, nizam-intizam qaydaları ilə bağlıdır. Valideynlərlə bağlı narazılıq onları başa düşməmələri, hələ də onlara uşaq kimi baxmaları göstərilir. Yaşlılarla bağlı narazılıq isə fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. “Yekəxanadır”, “başqaları ilə hesablaşmır”, “hiyləgərdir” və sairə.

Biz müəllim və valideynlərə də eyni sualla müraciət etdik. “Övladınızla (şagirdinizlə) bağlı sizi nə narahat edir?”. Həm müəllimlər, həm də valideynlər yeniyetmələrin daha çox müstəqil olduqlarını, sözə baxmadıqlarını, tələbkarlıqlarını və sairə qeyd etdilər. Şagirdlər (övladlar) böyüklər tərəfindən onlara hələ də uşaq kimi baxıldığını bildirdilər. “Bizə hələ də inanmırlar. Elə hesab edirlər ki, hələ də uşağıq”.

Göründüyü kimi, yeniyetməlik yaş dövründə psixoemosional, psixosomatik gərginliyin və frustrasiyanın səbəbləri müxtəlifdir. Bu, həm yaş xüsusiyyətlərindən, həm qarşılıqlı münasibətlərə fərqli yanaşmadan, həm də sosial mühitin təsirindən irəli gəlir. Kənd yerlərində yeniyetmələr daha çox iş görür, əmək fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Valideynlərin nəzarəti də onların üzərində nisbətən azdır.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, psixoloji gərginlik hətta yeniyetməlik yaşının müxtəlif mərhələlərində fərqlidir. Daxili gərginlik onların davranışına və təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir edir. Müəllim və valideynlər ilk növbədə nəzərə almalıdırlar ki, bu xüsusiyyət keçicidir. Eyni zamanda onlarla qarşılıqlı, təzyiqli vasitəsinə əl atmaq doğru deyil. Vali-

deyn və müəllimlər yeniyetmələri başa düşdüklerini, onlara inandıqlarını səmimi şəkildə bildirməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006
2. Qədirov Ə.Ə. Yaş Psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002
3. Psixologiya /prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007
4. Ümumi Psixologiya. A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə. Bakı: Maarif, 1982
5. Левин К. Динамическая психология. Москва: Смысл, 2001
6. Фелдштейн Д.И. Современный подросток. Психологические исследования, условий, механизмов его воспитания. Москва: АПН. СССР, 1983

Влияние психического напряжения на формирование личности подростка

Абстракт

В статье раскрываются возрастные особенности подросткового возраста и факторы влияющие на формирование личности. Показано что в формировании личности важную роль играют возрастные особенности взаимоотношения. В то же время есть множество различий исходящих от половых особенностей. Игнорирование вышесказанных приводов к психическому напряжению у подростков, проявляется в формах агрессии и фрустрации.

В статье проанализированы теоретические положения психического напряжения связанных с психоаналитической и гештальтной психологией,

которые исследуются различными методами. Уровень психического напряжения определяются на различных этапах подросткового возраста. Указаны пути устранения психического напряжения.

***Mental tension and its influence to the
formation of adolescent personality***

Abstract

The article researches the facts influencing formation of personality and the peculiarities of adolescence age. It shows that age features and mutual relationships take a special part in the formation of personality. Similarly one can see some differences regarding to sexual peculiarities. If the above written were ignored, mental tension would occur and turn out as frustration and aggression.

By means of various methods the article explores theoretical clauses of psychoanalytic and gestalt psychology schools. We define the levels of mental tension in the different terms of adolescent age. Likewise we show the ways how to eliminate this mental tension.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 07 aprel 2018-ci ildə daxil olmuşdur

NATAMAM AİLƏLƏRDƏ TƏRBİYƏ ALMIŞ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Alvina Babayeva

Gəncə Dövlət Universiteti Psixologiya kafedrası

E-mail: babayeva.1955@inbox.ru

Açar sözlər: *natamam ailə, şəxsiyyət, qarşılıqlı münasibət, deyimlərimiz, psixoloji köklər, bütöv ailə, zorakılıq, psixoloji problem, qorxu nevrozu, ailə münasibətləri, tərbiyə*

Ключевые слова: *неполноценная семья, личность, взаимные отношения, пословицы, психологические корни, насилие, психологические проблемы, невроз страха, семейные конфликты, воспитание*

Key words: *incomplete family, personality, mutual relation, sayings, psychological roots, whole family, violence, psychological problem, fear neurosis, family conflicts, upbringing*

Uşağın göz açdığı ocaq – ailə institutu olur və ailənin nə dərəcədə sağlam olması gələcəkdə sağlam şəxsiyyətin formalaşması deməkdir. V.A.Suxomlinski qeyd edirdi ki, “Uşaqların əsas tərbiyə məktəbi ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibətdir”. Odur ki, ailədə tərəflərin əsas başlıca rolu birbirini qavramaq və anlamaqdır. Azərbaycan ailəsində həm ata, həm də ana uşaqlar üçün yaşayır. Deyimlərimizdəki “Dörd göz uşaq üçündür”, “Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq çöldə” bu kimi kəlmələrin psixoloji kökləri aydındır.

Cəmiyyətin kiçik sosial qrupu olan ailə bir çox vacib funksiyaları yerinə

yetirir. Ailənin yerinə yetirdiyi funksiyalar daxildir: reproduktiv, tərbiyəedici, kommunikativ, ekonomik, istirahət vaxtının birgə keçirilməsi və s. Bu funksiyalar arasında əlaqə çox güclüdür. Ailədə həm böyüklər, həm də kiçiklər tərbiyə olunur. Ailənin tərbiyələndirici funksiyası iki aspektdə bölünür:

1-ci – uşaq şəxsiyyətinin normal formalaşmasını, maraq və qabiliyyətlərinin inkişafını, yaşlı nəsil tərəfindən (ana, ata, nənə, baba və s.) sosial təcürbənənin verilməsi, onlarda dünyagörüşünün formalaşması, əməyə xüsusi münasibətin yaradılması, kollektiv hissənin onlara aşılması və s. təmin etməkdən ibarətdir.

2-ci aspekt isə hər bir ailə üzvünə təsir edən sisteməlik tərbiyələndirmə üsuludur. Burada bir ailə üzvü digər ailə üzvünə təsir edərək onu tərbiyələndirir. Hər bir uşağın həyatında ailə mühüm rol oynayır. Ailənin bir üzvü olaraq uşaq valideynləri ilə münasibətə girir, onlar da öz növbəsində uşağa müxtəlif cür (həm pozitiv, həm də neqativ) təsir edə bilər. Bu iki halın da nəticəsində uşaq ya həyatsevər, ünsiyyətçi, xoşbəxt və ya əksinə narahat, kobud, ikiüzlü, yalançı və s. kimi böyüyə bilər. Valideyin münasibətləri uşağa olan müxtəlif hisslər, davranış stereotipləri, uşağı başa düşmə və anlama münasibətlərinin cəmidir. Uşaqla pozitiv münasibətlərinin yaranması üçün valideynlər uşağın tərbiyəsi və onunla yaxşı münasibətlərinin yaranması ilə bağlı müəyyən informasiyaya, biliyə malik olmalıdırlar. Yəni ailə tərbiyəsi məqsədyönlü bir proses olmalıdır. Ailənin quruluşundan asılı olmayaraq ailə tərbiyəsinin əsasını uşaqda şəxsiyyətin və əxlaqi dəyərlərinin inkişafı durmalıdır. (1)

Ailədə kişi ilə qadın arasında bütövlüyn olmasının mütləq vacibdir. Əgər münasibətdə tamlıq, bir-birinə hörmət, qarşılıqlı sevgi, dayaq, anlama eyni zamanda da dostluq varsa, o ailə artıq “bütöv ailə” hesab olunur.

Ailə ər-arvadlıq – valideynlik – qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə ənənə-

lərini, vacibliyini, həmcinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən, vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan insan toplumdur.

Ailə uşaq üçün çox əhəmiyyətli rol oynayan bir strukturdur. Məşhur psixiater E.A.Licko ailənin ətraflı analizini belə vermişdir: 1. Struktur tərkibi: tam ailə (həm ana, həm də ata var); Nətamam ailə (ya ata, ya da anadan ibarət ailə); Deformasiya olunmuş ailə (ögey ana və ya atanın olması);

2. Funksional xüsusiyyətləri: Ailədə tam harmoniya şəraiti, və ya əksinə - disharmoniya. Ailədə disharmoniya müxtəlif cür ola bilər. Disharmoniyanın yaranmasına aşağıdakı misal gətirmək olar:

- Ailədə ata və ana arasında partnyorluq yoxdur (valideynlərdən biri dominant, digəri isə anadan asılı olan);

-Destruktiv ailə (ailə üzvləri arasında demək olar ki, münasibət yoxdur, həyatı çətinliklərin həll edilməsində bir-birinə dayaq və ailə üzvləri arasında emosional bağlantı yoxdur);

- Dağılan ailə ailədə dominant mövqedə dayananın digər ailə üzvlərini bir növ istismar etməsi, münasibətlərin dağılması, ailədə mənfi psixoloji iqlimin olması və sonra boşanma ilə nəticələnmə ehtimalı);

Ailə çox mürəkkəb struktura malik, müxtəlif qarşılıqlı münasibətlər – valideyn – övladlar, valideyn – valideyn,

valideyn və onların valideynləri, böyük və kiçik uşaqlar arasında münasibətlərdən təşkil olunur. Egoizm insanların vaxtı ilə ailədə uşaqların tərbiyəsində yol verilən qüsurlardır. Ailədə övlada qarşı hədsiz sevgi olanda bu uşaqlarda egoizm, şöhrətpərəslik kimi müsbət olmayan keyfiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əksinə olduqda isə uşaqlarda patoloji, inamsızlıq, həyəcanlılıq, natamamlıq hissi yarana bilər. Psixoloqlar qeyd edirlər ki, əqər uşaqlar bir necə ay sevgidən məhrum edilsə onların bütün sonrakı həyatında iz qoyacaq fəsadlar yarana bilər. Şəxsiyyətdə əxlaqi və emosional sahənin yaradılması məhz elə ailə tərbiyəsində əsasını təşkil edir. Sevgisiz böyüyən uşaq hər iki valideynləri olduğu təqdirdə də yetim sayılır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, valideynlər arasındakı münasibətlər də uşağın inkişafında öz təsirini göstərir. İ.Koçetkovun fikrincə valideynlər arasında olan sevgi uşağın tərbiyəsində təsir edən ən əsas faktor ola bilər. Ana və ata bir – birini sevdikdə onların sevgisinin uşaqda bir növ özünə pay götürür. Onsuz isə uşağın bütün həyatı qaranlıq qər q olur və heç bir pedaqoji tədbirlər ailənin bu sevgisini əvəz edə bilməz. (2)

Ailənin formalaşması bir sıra mərhələdən keçir:

1 – nigahın bağlanması – ailənin yaranması;

2 – uşaq doğumunun başlanması – ilk uşağın doğulması;

3 – uşaq doğumunun sona çatması – sonuncu uşağın doğulması;

4 – ailənin mövcudluğunun sona çatması – ərin və ya arvadın vəfat etməsi.

Hər bir mərhələdə ailə ancaq özünə xas olan sosial və iqtisadi xüsusiyyətlərə malik olur. Bu mərhələlərdən biri pozularsa ailədə problem yaranır. Müasir dövrdə geniş yayılmış problemlərdən biri ailə daxilində olan konfliktlərdir. Konflikt latın sözü olub, mənası “mübahisə” deməkdir. Yəni insanların fikirlərinin, maraqlarının, dünyagörüşünün bir-birindən fərqli olmasıdır. Ailə münaqişələri ən çox yayılmış formadır. Mütəxəsislərin rəyinə görə ailələrin 80–85%-ində münaqişələr, 15–20 %-ində isə müxtəlif səbəblərdən hərc-mərclik baş verir. Ailədə daxili münasibətlərin səbəbləri ən çox işsizlik, maddiyyatın zəif olması, qadın ilə kişi arasında mövcud olan problemlərdir. (2)

Ailədə baş verən zorakılıq müasir dövrdə geniş yayılmış psixoloji problemdir. Ailədə baş verən zorakılığın səbəbləri ailənin natamam olması, qadın ilə kişi arasında olan problemlər, valideynlərin psixoloji cəhətdən sağlam olmamasını göstərmək olar. Kişinin qadına qarşı göstərdiyi fiziki zorakılıq həm qadına, həm də ən çox uşağa təsir edərək, birbaşa psixikada

iz salır, nəticədə psixoloji problemlərə yol açır. Əgər buna baxmayaraq sonralar ailədə hər şey düzəlsə, münaqişələr də qaydasına düşür. Amma uşaqda ciddi problemlər yaranır. Ümumiyyətlə insan psixikası elə bir məkandır ki, bizi idarə edir. Bu zaman uşaqlarda fobiyalar, nevrozlar, aqressiya yaranır. İnsana kənardan təsir edən hər şey psixikada cəmləşir və bunun nəticəsində problemlər yaranır, yəni uşaqda qorxu hissi baş qaldırır. Qorxu bilavasitə beyinə təsir edərək qorxu nevrozuna, panikalara, hallunasiyalara, autizm, daun sindromuna, uşağın ünsiyyətdə olma problemlərə səbəb ola bilər. Ailədə belə situasiyaların qarşısının alınması üçün valideynlər hər situasiyada özlərini ələ almaq, daxili iradə yaxud situasiyada özlərini hər şeyin yaxşı olacağına ümid etməsi çox vacibdir.(4)

Natamam ailə tam olmayan bir valideynli ailə olub, son illərdə sayı artmaqdadır. Belə ailə boşanma nəticəsində yaranır. Boşanma səbəblərinin nə olmasından asılı olmayaraq boşanmadan bütün ailə üzvləri əziyyət çəkir. Məsələn: boşanmadan sonra valideynlərin bir-biri ilə normal münasibət saxlamadıqda vəziyyət daha da pisləşir, bu da öz növbəsində uşağın normal inkişafına mane olur. Əksər vaxtlar ana boşanmadan sonra nəinki atanın övladının həyatında müəyyən yer

tutmasına, hətta onunla görüşməyi belə qadağan edir. Valideynlərindən biri ilə görüşə bilməmək hissi, uşaqda dərin psixoloji travmalar yaradır. Uşağın psixikasına daha ağır travmanı boşanmadan sonra valideynlərin bir-birinə olan pis münasibətlərini heç gizlətməyə çalışmamaları, bundan başqa uşağı aralarında yaşanan mənfi münasibətlərin seyricisinə çevrilməsi faktikidir. Bu cür şəraitdə böyüyən uşağın xarakterində illər keçsə belə düzəlməyən mənfi hallar özünü təzahür etdirməyə başlayır. Ailənin dağılması onun əvvəlki strukturunun dəyişməsinə səbəb olur. Bu da uşağın tərbiyəsində öz mənfi rolunu oynayır.(5)

Boşanmaya doğru gedən evliliklərdə valideynlərin çoxu öz rahatlığını düşünür, uşaqlarını düşünmür. Ana və atası ayrılan uşaqların böyük bir zədə ilə qarşı – qarşıya qaldıqları və həyatlarının bundan sonrakı əhəmiyyətli bir qismini əlavə çətinliklərlə yaşayacaqları bir gerçəkdir.

Edilən araşdırmalar uşaqların xüsusilə boşanmadan dərhal sonrakı zaman bundan çox ağır şəkildə təsirləndiyini bildirmişlər. İllər sonra yaşadıqları bu zədənin təsirini tamamilə üzərlərindən atıb karyer etməyi bacaran uşaqlar tapıldığı kimi, həyatlarının geri qalan hissəsində həmişə bu əzikliyi birlikdə daşıyanlar da olmuşdur. Bu çətinlikləri aşaraq normal həyata keçid etməyi bacaranlarda diqqət çəkən bir

nöqtə isə bunların ümumiyyətlə həyacanlarına nəzarət etməyi və buna oxşar hadisələrlə qarşılaşdıqda özlərini başqa insanların yerinə qoymağı olduqca yaxşı bacaran şəxsiyyət strukturlarıdır.

Bəzi uşaqların boşanma əvvəli dövrdən başlayaraq, boşanma müddəti və sonrasında qısa və uzun vəd edə bir çox mənfi vəziyyətlə üz-üzə qala bildiklərini göstərməkdədi, sonrakı ilk günlərdə deyil daha sonrakı dövrlərdə ortaya çıxır. Uşaqların geriye dönüb baxdıqlarında mənfi olaraq xatırladıqları, ana – ata arasında xəbər daşıyıcısı olmaq, ana və atalarının bir-birlərini günahlandırmalarını dinləmək, qarşı cinsdən biriylə səmimiyyəti irəli sürməklə necə təbii davrana biləcəklərini bilməmək, iqtisadi problemlər, ata və ya ana qohumlarla bağların qıpması kimi vəziyyətdədir.(6)

Uşağın yaşı çox əhəmiyyətli bir faktordur. Ana-ata ayrılığı – kiçik yaşlarda olan uşaq, bu hadisəyə ilk anda çox böyük reaksiya versədə, bu vəziyyəti daha asan qəbul edir. Məktəbəqədər və kiçik məktəbli dövrdə uşaqlarla sədaqət problemləri və ana-atanı yenidən bir araya gətirmə səyləri müşahidə edilir. Lakin yeniyetmə yaşlı uşaqlar öz ictimai həyatlarını qurmağa çalışarkən güvəndikləri bir damın olması, onların qadın – kişi əlaqələri mövzusunda tərəddüd etmələrinə yol açar bilər. Uşağın cinsiyyəti

boşanmaya göstərdiyi reaksiyada çox müəyyən bir rol oynamasa da, uşağın boşanma sonrası birlikdə yaşamağa davam edəcəyi valideynlərlə quracağı əlaqə üzərində təsirli ola bilər. Qız uşaqlar, analarıyla ümumiyyətlə yoldaş kimi olarkən, oğlanlar analarının yanında özlərini evin kişisi kimi hiss edirlər. Ana-atasının yanında başqa kişi və ya qadın gördükdə uşaqı qıra bilər və öz qadınlıq və kişilik mövqeyilə əladədar narahatlığa sürüyür. Bu səbəbdən də hec bir zaman tərki edilməmək üçün ilk tapdığı adama nə bahasına olursa olsun həddindən artıq bağlana bilər, ya da kimsəyə çox bağlanmamaq üçün dayanmadan yoldaş dəyişdirə bilər. Ana və atası ayrılmış olan uşaqlar yaşlılarına görə daha tez yetkinləşirlər, həyatın çətinlikləri qarşısında daha rahat praktik qərar çıxara bilirlər. (7)

Ədəbiyyat:

1. Abbasova Q.Y. Elmin və təhsilin sosiologiyası. Bakı, 2002
2. Mehdiyev R. Azərbaycan: tarixi müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2001
3. Umümi sosiologiya, Professor Z.T.Qalenkovanın red. ilə tərcüməci fəlsəfə e.d. prof.Rüstəmov İ.B. Bakı, 2007
4. Şəfiyev Ü. Konfliktologiya: siyasi-sosioloji təhsil. Bakı. 2002
5. Bayramov Ə.S. Gənclərin özünütərbiyəsi haqqında. Bakı. 1961.

6. Əliyev R.İ. Tərbiyyə psixologiyası. Bakı. 2006

7. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. BAKI. 2000.

*Психологические особенности
детей получившие воспитание
в неполноценной семье*

Абстракт

Здоровое формирование личности ребенка зависит от здорового семейного очага, которая является для него семейным институтом. В.А.Сухомлинский отмечал: «Основа школы воспитание детей – это межличностные отношения между мужем и женой, отцом и матерью. Основная роль семьи это обоюдное взаимоотношение сторон. В Азербайджанской семье и отец, и мать живут ради детей. Формирование семьи проходит ряд этапов. При нарушении одного из этих этапов появляется проблема в семье, которая отражается в дальнейшем воспитании личности ребенка.

Семья является малой социальной группой общества решающие некоторые функции. К ним относятся такие функции как репродуктивные, воспитательные, коммуникативные, совместное проведение свободного времени и другие. Эти функции связаны друг с другом.

В настоящее время самой распространенной психологической проблемой является насилие в семье. Насилие в семье и есть причина неполноценной семьи - это проблемы между женщиной и мужчиной, отношения психологически нездоровых родителей влияют на детей, оставляя след в психике ребенка, в результате появляется психологическая проблема.

***Psychological Features of Children
who grew up in the defective family***

Abstract

Healthy formation of a child's personality depends on a healthy family center, which is a family institution for him. V.A.Sukhomlinsky noted: "The basis of the school is the upbringing of children – this is interpersonal relations between husband and wife, father and mother. The main role of the family is a mutual relationship of the parties. In an Azerbaijani family, both father and mother live for the sake of the children. Forming a family goes through a series of stages. If one of these stages is violated, a problem appears in the family, which is reflected in the further upbringing of the child's personality.

The family is a small social group of society with some functions. These include such functions as reproductive, educational, communication, joint spending of free time and others. These functions are related to each other.

Currently, the most common psychological problem is domestic violence. Domestic violence is the cause of a defective family – these are problems between a woman and a man, the relationship between psychologically unhealthy parents affects children, leaving a trace in the child's psyche, and as a result a psychological problem appears.

Məqalə GDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 07 aprel 2018-ci ildə daxil olmuşdur

HEMOFİLİYALI XƏSTƏLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yusifova N.Y.,

*tibb e.n., Ə.Əliyev adına ADHTİ-nin
hematologiya kafedrasının dosenti*

Açar sözlər: *hemofiliya, şəxsiyyət, idrak prosesləri, xəstəliyə münasibət tipi, motivasiya sahəsi*

Ключевые слова: *гемофилия, личность, познавательные процессы, тип отношения к болезни, мотивационная сфера*

Key words: *hemophilia, personality, cognitive processes, type of attitude to the disease, motivational sphere*

GİRİŞ

Müasir dövrdə aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, sağlam insanların psixi həyatının əsasında duran qanunauyğunluqlar eyni ilə xəstə insanın psixi həyatına da aiddir. İnsanın psixi həyatının dəyişməsi o demək deyildir ki, xəstəliyin təsiri altında başqa psixi mexanizmlər yaranır, əksinə ya həmin mexanizmlər xəstəlik nəticəsində yaranan və dəyişən xüsusi şəraitdə fəaliyyət göstərir, ya da psixi pozuntular baş verir (12, 13, 14 və b.). Ona görə də bu prosesə vaxtında müdaxilə bir çox problemlərin yaranmasının qarşısını ala bilər. Çünki xəstəlik şəxsiyyətin dəyişməsi üçün ancaq ilkin bioloji şərtədir.

Psixoloji ədəbiyyatda xəstənin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün əsasən aşağıdakı meyarlardan istifadə edilir. Əsas, aparıcı

fəaliyyət motivi dəyişir və yeni motiv formalaşır; aparıcı motivin mahiyyəti daha aşağı motivlə əvəz olunur; fəaliyyətin vasitəli ifadəsinin səviyyəsi azalır, fəaliyyət sadələşdirilir; insanın ətraf aləmlə münasibət dairəsi daralır, motivlər kəsədləşir; özünə-tənqidin, özünənəzarətin səviyyəsi aşağı düşür. Xəstə insanlarda əsas motivlərdən biri də «yaşamaq», «həyatını saxlamaq» motivi olur (4). Xəstəliyin başlanğıc mərhələsində bu motiv əsas olmur, xəstəliyin kəskinləşməsi mərhələsində isə aktuallaşır. Bu dövrdə xəstə müayinə olunmağa başlayır, həyat fəaliyyətini məhdudlaşdırır, özü üçün yeni tələblər, münasibətlər, rəftar tərzini müəyyənləşdirir. Artıq xəstəliyin daxili mənzərəsinin strukturunda emosional səviyyə üstünlük təşkil edir. Müalicəyə qarşı qorxu, nara-

hatlıq hissi yaranır, xəstələr klinikadan tez çıxmağa, əvvəlki həyat tərzinə qayıtmağa çalışırlar. Daha əhəmiyyətli məqsədlərə nail olmaq yolunda xəstəlik ciddi və ən əsas mənə kimi qavranılır və səciyyələndirilir. Sağlamlılıqlarının qayğısına qalmaq bu dövrdə aparıcı motiv deyil, adəti fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün ancaq vasitə rolunu oynayır. Bu mərhələdə həyatı saxlamaq motivi hələ şəxsi mənə kəsb etmir və motivlər ierarxiyasında aparıcı yer tutmur.

Xəstəliyin müalicəsinə başladıda artıq emosional vəziyyətin dəyişməsi müşahidə olunur. Xəstədə müalicənin gözlənilən nəticələrinə qeyri-adekvat münasibət yaranır. Əhval, davranış kəskin dəyişir, maraq dairəsi daralır, xəstələr həddən ziyadə həssas, tez qıcıqlanan, konfliktə meyilli olurlar, istənilən müayinə üsullarına mənfi münasibət bəsləyir, şübhə ilə yanaşırlar. Xəstə aparılan müalicə üsullarına ona kömək edib etməməsi baxımından qiymət verir.

Xəstəliyin münasibətlər sisteminə müşahidə edilən belə bir vəziyyət, şəxsiyyətin motivasiya sahəsində – əsas motivin – «həyatını saxlamaq» motivinin başlanğıcıdır. Bu, şəxsiyyətin strukturunda, daxili aləmində baş verə biləcək dəyişikliyin, yenidənqurmanın, təşkilatlanmanın

ilk siqnalı, əlaməti, keyfiyyətə yeni emosional vəziyyətin yaranmasıdır. Bu siqnallar göstərir ki, insanın həyat məqsədləri artıq xəstəlikdən əvvəlki dövrdəki kimi ola bilməz. Xəstəlik insanın məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsində maneəyə çevrilir.

Beləliklə, emosiya motivasion sferada yenidən qurmanın labüdlüyünə bir işarə olaraq qarşıya çıxır. Həyatını saxlamaq motivinin əhəmiyyətliliyi daha qabarıq nəzərə çarparaq digər başqa motivləri özünə tabe etdirir.

Sonrakı mərhələdə münasibətlər sistemi dəyişir: xəstə üçün bu motivə uyğun hadisələr əhəmiyyətli olur, qalanları isə heç bir mənə kəsb etmir. O, ətrafındakı insanları, tibb personalını və, ümumiyyətlə müalicə prosesində iştirak edən bütün şəxsləri başqa meyarlardan qiymətləndirir. Nə qədər ki, həyatını saxlamaq motivi aparıcı motiv deyildi, personala şəxsi keyfiyyətinə görə qiymət verirdi. Bu motiv dominant olduqda artıq tibb personalı və həkimlər peşəkarlıq keyfiyyətləri baxımından qiymətləndirilir.

Həyatını saxlamaq motivinin dominantlığı xəstə insanın daxili dünyasını, münasibətlər, dəyərlər sistemini dəyişdirir. Xəstələr öz yaxınlarına, ətrafda cərəyan edən hadisələrə qarşı laqeyid olurlar. Həyati aktivlik

zəifləyir və müxtəlif «xəstəliyə mübtəla olmaq» tipləri yaranır. Müalicə mərhələsində ola bilər ki, yeni motivlər yaransın. Ancaq həyatını saxlamaq motivi yeni sağlamlığı saxlamaq, ona nəzarət etmək kimi fəaliyyət növlərini yarada bilər. Ola bilər ki, xəstəliyin başlanğıc dövründə belə nəzarət sisteməlik olmasın və əmək fəaliyyətinə qayıtmaq məqsədinə xidmət etsin (8).

Lakin nəticədə öz vəziyyətinə nəzarət xəstə üçün həyati məna kəsb edir. Əgər xəstəlikdən əvvəl xəstənin həyatının mənasını məşğul olduğu sənəti, işi təşkil edirdisə, sonralar o, mənasını itirir. Maraqlı dairəsi daralır, xəstə uzun müddət yataq rejimində olur, passivləşir, fikri yalnız öz durumuna yönəlir.

Motivasiya sahəsinin dəyişməsi ilə yanaşı xəstənin perspektiv planları da dəyişir. O, bugünkü günlə yaşayır, sonrakı hadisələr onu maraqlandırmır. Xəstələrdə sosial adaptasiya çətinləşir, ailədə, kollektivdə müxtəlif xarakterli konfliktlər yaranır.

Tədrisən motivlər ierarxiyasında yenidənqurma baş verir. Əsas yerdə sağalma motivi durur. Xəstəlik dövrü psixosomatik zəncir şəklində inkişaf edir. Somatik pozuntular sosial adaptasiyada çətinlik yaradır, bununla əlaqədar yaranan yaşantılar isə somatik vəziyyətin ağırlaşmasına səbəb olur. Xəstəlik nəticə-

sində yaranmış çətinlikləri, xoşagəlməz halları, yaşantıları aradan qaldırmaq, xarici defektləri azaltmaq üçün xəstələrdə kompensator vasitələr, müdafiə mexanizmləri fəaliyyət göstərməyə başlayır. Xəstəlik yeniyetmələr tərəfindən daha kəskin yaşanılır. Çünki onlar üçün xarici görünüş daha əhəmiyyətlidir. Lakin tədrisən xəstəliyə, xarici defektlərə adaptasiya yaranır.

Təhlil və müzakirə:

Somatik xəstənin psixi fəaliyyətini analiz etsək görərik ki, insanın inkişafında, xüsusi ilə xəstə insanın psixi həyatında geniş spektrdə ziddiyyətlər mövcuddur (1). Bu ziddiyyətlərin öyrənilməsi psixodiagnostik və psixoterapevtik işlərin həyata keçirilməsi üçün xəstəliyin daxili mənzərəsinin (XDM) modelini qurmaqda kömək edir.

Tibb və psixologiya tarixində xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müharibə vaxtı alimlər müşahidə etmişlər ki, insanlar xroniki xəstəliklərdən şikayət etmirlər, amma yaralılarda sağalma onların həyat eşqindən, yaşamaq istəyindən asılı olaraq müxtəlif tempdə gedir. Lakin müharibədən sonra döyüşçülərdə uzun müddət müharibə sindromu müşahidə edilirdi. Yəni müharibənin dəhşətlərini görmüş insanlar bir

müddətdən sonra o günləri yenidən yaşamağa başlayır, keçirdikləri çətinliklər tez-tez yuxularına girir və s. Müharibə sindromlarını müalicə etmək üçün psixoterapiyadan, ağır hallarda sə güclü psixotrop maddələrdən istifadə edilir. Sonralar A.R. Luriya və A. Qoldşeyder tərəfindən xəstəliyin daxili mənzərəsinin tədqiqi məqsədlə elmi araşdırmalar başlandı. Xəstəliyin daxili mənzərəsi termini ilk dəfə olaraq A.R.Luriya tərəfindən elmə daxil edildi (3).

Xəstəliyin daxili mənzərəsi xəstəliyin özünün gedişatından asılı olmur. Bəzən o, fantom ağrılar kimi təzahür edir, bəzən də obyektiv tibbi simptomların müşahidə edilmədiyi halda yarana bilər. Sağlamlığın daxili mənzərəsi xəstəliyin daxili mənzərəsini əks etdirir. Beləki, güc mənbəyini öz daxilində hiss edənlər bunu başqasında görənlərə nisbətən daha az xəstələnirlər.

Xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi tarixində xəstəliyin subyektiv xarakteristikasının başa düşülməsinə müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Tədqiqatçılar müxtəlif terminlərdən istifadə etsələr də eyni bir hadisəni təsvir etməyə cəhd etmişlər.

Xəstəliyin insan psixikasında əks olunmasını xəstəliyin daxili mənzərəsi kimi başa düşmək olar. Bu, Qoldşeyder tərəfindən (1926) «xəstə-

liyin autoklassik mənzərəsi» adlandırılıb. O, xəstəliyin mənzərəsinin iki mərhələyə bölünüb: 1) sensitiv-hissiyata əsaslanan, 2) intellektual-fiziki vəziyyət haqqında düşüncələrə əsaslanan.

A.R. Luriya tərəfindən (1944, 1977) isə xəstəliyin insan psixikasında inikası «xəstəliyin daxili mənzərəsi» adlandırılıb. Bura xəstənin ümumi əhval-ruhiyyəsi, özünümüşahidəsi, xəstəlik haqqında təsəvvürləri, qavrama və hissiyatın vəhdəti, emosiyalar, affektlər, konfliktlər, psixi travma və yaşantılar və s. aiddir.

V.V.Kovalyev tərəfindən (1972) bu termin «xəstəliyin yaşantısı» adlandırılıb. Bura xəstəliklə əlaqədar fikirlər, ümumi duyğu və emosional fonda yaranan təsəvvür və hissiyatlara aiddir. V.Kovalyev klinik psixologiyada xəstəliyin yaşantısının altı tipini müəyyənləşdirib; depressiv, distilistik, ipoxondrik, fobik, isteroid, eyforik, anozoqnozok.

E.A.Şevalyev tərəfindən (1936) xəstəliyin insan psixikasında inikası «adaptasiya reaksiyası» adlandırılıb və bu reaksiya kompensator tiplidir. Bu isə psevdoutik və psevdokompensator xarakterli olmaqla iki yerə bölünür.

L.P.Frumkin və İ.A.Mizruxin tərəfindən (1970) xəstəliyin insan psixikasında inikası «xəstəliyə mövqe» kimi adlandırılmışdır.

L.L.Raxlin (1971) tərəfindən xəstəliyin daxili mənzərəsi « xəstəliyi anlamaq, dərk etmək» kimi başa düşülür.

V.V. Nikolayevaya görə, xəstəliyin xəstə insan psixikasında inikası bir necə səviyyədə olur:

1) duyğuların hissi səviyyəsi, 2) ayrı-ayrı simptom və xəstəliklərə, eləcə də onların nəticəsinə müxtəlif reaksiyalarla bağlı emosional səviyyə, 3) koqnitiv səviyyə, 4) motivasiya səviyyə (xəstənin öz xəstəliyinə münasibəti, xəstəlik şəraitində davranış və həyat tərzinin dəyişməsi ilə bağlı motivlər).

Xəstəliyin daxili mənzərəsini təşkil edən bu struktur komponentləri arasında əlaqələr nisbəti müxtəlif ola bilər. Müasir tədqiqatlarda xəstəliyin daxili mənzərəsi formalaşan zaman meydana çıxan «yaşantılar» xüsusi fəallıq növü kimi geniş təhlil edilir (3). Məlumdur ki, xəstəlik həm insanın orqanizmində, həm də onun psixikasında dissonans yaradır. Bu dissonansı aradan qaldırmaq üçün xəstə öz «yaşantıları» vasitəsilə fəallığa can atır. Fəallığın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xəstə pozulmuş daxili müvazinəti bərpa etməyə, yaranmış çıxılmaz, ekstremal şəraitdən çıxış yolu aramağa cəhd edir. «Xəstəliyin daxili mənzərəsi» xəstənin «yaşantısı» vasitəsilə əldə edilən müqaviməti əks etdirir.

Son vaxtlar A.Luriyanın və Qoldşeyderin fikirlərinə əsaslanaraq xəstəliyin daxili mənzərəsinin yeni modeli işlənib. Yeni model tərəfdarları xəstəliyin daxili mənzərəsini şəxsiyyətin mənlilik şüurunun bir elementi kimi nəzərdən keçirirlər.

Xəstəliyin daxili mənzərəsi haqqında məlumat üçün xəstənin şikayətlərinə qulaq asmaq, hərtərəfli anamnez toplamaq lazımdır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, çox zaman xəstənin şikayətləri ilə kliniki simptomlar bir-birinə uyğun gəlmir. Bütün hallarda həkim deontologiyasının şərtlərinə əməl olunmalıdır.

Xəstəliyin daxili mənzərəsini öyrənmək üçün onun elementlərinin dərk edilməsini, formalaşma mənbəyini aydınlaşdırmaq, ontogenetik aspektdən dinamikasını yeni uşaqlıqdan hal-hazırkı dövrə qədər öyrənmək lazımdır.

Xəstələr üçün simptomlar kliniki deyil, şəxsi xarakter daşıyır. Ona görə də xəstəliyin daxili mənzərəsi xəstəliyin klinikasından fərqlənir. Psixoterapevtik iş üçün bu fərqləri ayırd etmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsində insanın öz xəstəliyinə, özünə emosional münasibət tipini ayırd edilməsi çox vacibdir. İntellekt səviyyəsi xəstəliyin daxili

mənzərəsinin strukturlarının qurulmasında çox böyük rol oynayır.

Xəstəliyin daxili mənzərəsi haqqında olan bilik xəstəyə imkan verir ki, xəstəliyə olan münasibətini düzgün analiz edərək xəstəliklə mübarizə üsullarını təyin edə bilsin. Xəstəliyin daxili mənzərəsini hərtərəfli öyrənmək üçün onun formalaşma mənbəyini ayırd etmək lazımdır. Yəni xəstənin öz xəstəliyi haqqında olan məlumatların nə dərəcədə düzgün olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Klinik təcrübə üçün maraqlı məsələlərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi sağlamlığın daxili mənzərəsi (SDM) problemidir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, şərti olaraq klinisistlər tərəfindən sağlamlığın üç forması göstərilir: 1) fiziki, 2) psixoloji, 3) mənəvi.

Sağlamlığın daxili mənzərəsində insanın koqnitiv bilikləri əsas yer tutur ki, bunun sayəsində də o öz fərdi həyatını qura bilir. Bu biliklərin köməyi ilə insan şəxsi həyatının motivasiya sferasının təşkil edir. Sağlam həyat tərzini üçün motivasiya sahəsinin olmaması sağlamlığın daxili mənzərəsini realizə etməyin mümkün-süzlüyünü göstərir.

Eyni bir hal müxtəlif xəstələr tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunur. Bu isə yaşantıların polimorfozluğuna

dəlalat edir. K.A.Skvortsov bu yaşantıları şərh edərkən bildirir ki, xəstə xəstəlikdən yüksəkdə durur, onunla mübarizə aparır, xəstəliyə fikir vermir, onu özü üçün ayıb hesab edir və ya xəstəliyə tabe olur, onun qulu olur, qorxur, xəstəliyə adət edir, faciəvi şəkildə onu yaşayır. Bu halda «xəstəliyə münasibət tipi» termini daha çox işlənir.

L.L.Roxlin şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xəstəliyə münasibətə görə beş tip ayırd etmişdir: 1) asteno-depressiv, 2) psixastenik, 3) ipoxondrik, 4) isterik, 5) eyforik-anozoqnozok.

Xəstəliyə münasibət tipinin digər və daha geniş təsnifatı A.E. Liçko və N.Y.İvanov tərəfindən verilmişdir: 1) hormonik, 2) erqopatik, 3) anozoqnozok, 4) həyacanlı, 5) ipoxondrik, 6) nevrastenik, 7) melanxolik, 8) apatik, 9) sensitiv, 10) eqosentrik, 11) paranoial, 12) disforik.

R.Koneçnyı və M. Souxal tərəfindən isə «xəstəliyə münasibət tipi»nin təsnifatı başqa şəkildə verilmişdir:

– normal (xəstəliyin obyektiv ağırlığına əsaslanır)

– laqeyid (xəstəliyin ağırlığını qiymətləndirməmək)

– inkaredici (xəstəlik faktını rədd etmək)

– nozofob (xəstəliyin ağırlığını dərk edir, lakin mübarizə apara bilmir)

– ipoxondrik («xəstəliyə mübtəla olmaq»)

– nozofil (xəstəliklə əlaqədar olaraq özünü vəzifə və məsuliyyət hissindən azad hesab edir)

– utilitar (xəstədikdən maddi və mənəvi xeyir güdmək)

Beləliklə mövcud ədəbiyyatın təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xəstəliyin daxili mənzərəsi hər bir şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən, yaşadığı sosial mühitdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə formalaşır. Çox zaman bu real vəziyyətə, xəstəliyin simptomlarına uyğun olmur. Xəstəlik xəstə tərəfindən fərdi şəkildə qavranıldığına görə xəstəliyin daxili mənzərəsinin öyrənilməsi də fərdi şəkildə aparılmalıdır. Xəstəliyin daxili mənzərəsinin tədqiqi xəstə insanın şəxsiyyətinin öyrənilməsi, onun müalicə, diaqnostika və reabilitasiyasında nəzərə alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsiyyətin həyat fəaliyyətində onun idrak fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz idrak proseslərinin normal inkişafı şəxsiyyətlə mühit arasındakı tarazlığın tənzimlənməsini təmin edir. İstər ətraf gerçəklik, istərsə də özü haqqında insan məlumatı ilkin olaraq idrakın hissi pilləsi vasitəsi ilə əldə edir və buna uyğun olaraq öz davranışını tənzimləyir. Şübhəsiz ki, idrakın bi-

lavasitə forması vasitəsi ilə əldə edilmiş məlumatlara söykənən və psixi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsini təşkil edən məntiqi pillə insan fərdinin bir şəxsiyyət kimi təşəkkülündə əsas rol oynayır. S.L.Rubinşteyn yazır ki, insanın qavrayışı həmişə ümumiləşmiş xarakter daşıyır və şəxsiyyətin istiqamətlərindən asılıdır (9). Ona görə də qavrayış ümumiləşdirilmiş və motivləşmiş perseptiv fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bəzi digər xarici psixoloqlar da qeyd edirlər ki, qavrayış prosesinin nəticəsi insanın emosional və şəxsi xüsusiyyətlərindən asılıdır (11; 12). Deməli, qavrayış fəaliyyətin ümumiləşdirmə, şəxsiyyət baxımından şərtlənməsi kimi xarakteristikalarında pozula bilər. Sensor-perseptiv proseslərdə baş verən pozuntular həm digər ali psixi funksiyaların, həm də şəxsiyyətin, o cümlədən onun psixi xassələrinin dəyişilməsinə ciddi təsir göstərə bilər.

Belə bir mühüm cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, ətraf mühitdə, habelə insan orqanizmində baş verən dəyişikliklər psixi fəaliyyətə ciddi tələblər verir. Həmin tələblərə cavab olaraq ya adekvat reaksiya göstərilməli, ya da psixikanın özü ciddi dəyişikliklərə məruz qalmalıdır. İnsanın məişətdə rastlaşdığı bir çox münaqişələr, problemlər onlarda güclü əsəbi-psixi sarsıntıların əmələ

gəlməsinə səbəb olur ki, bu da onun yaranmış vəziyyətdən adekvat çıxış yolu tapmasına mənfi təsir göstərir. Çünki belə psixi vəziyyətdə insanın şüuru qismən daralır, təfəkkürün tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyi kimi keyfiyyətləri zəiflədir,

İxtiyari, iradi proseslər məqsədyönlü xarakter daşımır, impulsiv, stereotip davranış üstünlük təşkil edir. İnsan uzun müddət belə bir vəziyyətdə qaldıqda və ya ekstremal şəraitlə tez-tez üzləşdikdə istər onun idrak proseslərində, istərsə də psixi xassələrində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Belə hallar aradan qaldırılmadıqda həmin insanları düşükləri vəziyyətdən çıxarmaq üçün psixoprofilaktik və psixoterapevtik tədbirlər görülmədikdə onların intellektual və motivasiya sahələrində psixi pozuntular baş verir.

Bütün duyğularda baş verən ümumi dəyişiklikləri kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə ayırd edirlər. Kəmiyyət dəyişikliklərinə aiddir: anesteziya – müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin itirilməsi, gipoestiziya – müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin zəifləməsi, giperesteziya – müxtəlif növ qıcıqlandırıcıları duyma qabiliyyətinin artması. Əlbəttə, burada məqsəd duyğular sahəsində baş verən pozuntuların hamısını və onların əmələ gəlmə səbəblərini araş-

dırmaq deyil. Əsas məqsəd klinik psixologiya üçün praktiki əhəmiyyətə malik olan, xüsusilə hemofiliyalı xəstələrdə xəstəliyə və ya ağrıya münasibətin tiplərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili ağrıya münasibətin dörd əsas tipini müəyyən etməyə bizə əsas verir:

Birinci tip - ağrı həddi aşağıdır, yəni ağrıya ümumi həssaslıq yüksəkdir. Bu tipə malik xəstələr ağrı meydana çıxan kimi ona həssaslıq göstəricilər və ağrıya dözümlülük zəifdir.

İkinci tip - ağrı həddi aşağıdır, yəni ağrıya ümumi həssaslıq yüksəkdir. Ağrıya dözümlülük həddi yüksəkdir. Ona görə də ağrı hissi asanlıqla yaşanır.

Üçüncü tip - ağrı həddi yüksəkdir, yəni ağrıya həssaslıq yüksək deyil. Ağrıya dözümlülük intervalı çox kiçikdir.

Dördüncü tip - ağrı həddi yüksəkdir, yəni ümumi həssaslıq yüksək deyil. Dözümlülük intervalı kifayət qədər yüksəkdir. Ağrı hissəsinə dözümlülük yaxşıdır.

Duyğularda baş verən dəyişikliklər digər psixi proseslərə, o cümlədən qavrayışa da ciddi təsir göstərir. Qavrayış sahəsində baş verən dəyişikliklərin ən əhəmiyyətli depersonalizasiyadır. Qavrayışın belə pozuntusu insanın öz şəxsiyyətini, ayrı-ayrı xassələrini və ya bədəninin

hissələrini təhrif edilmiş formada qavranılmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı diqqət və hafizə sahəsində baş verən dəyişikliklər şəxsiyyətin öz fəaliyyətini tənzimləməsində, əmək fəaliyyətinin səmərəliliyində özünü biruzə verir.

Şəxsiyyətin, o cümlədən xəstə insanın həyat və fəaliyyətində qavrayışla yanaşı sosial persepsiyanın da böyük əhəmiyyəti var. İnsanın özünü və başqalarını qavraması bütövlükdə onun davranışının tənzimlənməsinin əsasında dayanır. İnsanın özü haqqında təsəvvürləri ətrafdakıların ona verdiyi qiymətlər əsasında formalaşır. Özünü düzgün dərk edib düzgün qiymətləndirməyi bacarmayan insanlar başqalarını da düzgün dərk edə bilmirlər. Elə bu səbəbdən də başqalarının davranışını izah etmək, bu insanın nə üçün belə hərəkət etdiyinin səbəblərini açmaqda çətinlik çəkirlər. İnsanların bir-birlərini qavramasının və dərk etməsinin bir sıra psixoloji mexanizm və qanunauyğunluqlarını sosial-psixoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, insanların bir-birini qavraması və dərk etməsi zamanı stereotiplər, etalonlar, sosial yönəlişlər kimi psixoloji qanunauyğunluqlar, həmçinin identifikasiya, empatiya, kompensasiya, ilkinlik, oreol və s. bu kimi psixoloji mexanizmlər işə düşür.

İdentifikasiya dedikdə şəxsin özündə gördüyü keyfiyyətlərə görə özünü başqa biri ilə eyniləşdirməsi başa düşülür. Başqa sözlə, hər bir insan özünün malik olduğu müsbət və mənfi keyfiyyətlərini daima təhlil edir və onları dəqiqləşdirir. Bir qrup insanlar başqaları ilə münasibətlərini qurarkən özlərinə bənzər insanları, yəni özlərinin malik olduqları xüsusiyyətlərə malik insanları dost seçirlər. Güman edirlər ki, seçdikləri insanlar onların malik olduqları keyfiyyətlərə malikdirlər. Digər qrup insanlar isə şəxsiyyətlərarası münasibətləri qurarkən elə insanları seçirlər ki, həmin insanlar onun arzulanmadığı, lakin malik olmadığı keyfiyyətlərə malik olsunlar. Bu zaman kompensasiya hadisəsi baş verir. Bundan əlavə hər bir şəxs başqasının davranışını yozmağa, özü üçün şərh etməyə meyillidir. Çünki başqasının etdiyi hərəkətlərin səbəbini özümüz üçün aydınlaşdırmadan həmin şəxslə düzgün münasibətlər qura bilmərik. Bu hadisə kauzal atribusiyaya adlanır. Görəsən həmişəmi biz başqalarının hərəkətlərinin mənasını düzgün qavrayıb dərk edirik? Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bu heç də belə deyil. Bunun əsas səbəblərindən biri sosial obyekt haqqında kifayət qədər dolğun məlumatın olmaması, sosializasiya prosesi zamanı kortəbii şəkildə sosial ob-

yektlər haqqında məlumatların stereotiplər kimi mənimsənilməsindədir.

Məlumdur ki, dişləri seyrək, gözləri göy adamları bic, nəfsi pis adam hesab edirlər. Saçı cod adamların xasiyyəti tünd hesab edilir. El arasında deyirlər ki, uzunun ağılı topuğunda olar. Boyu balaca adamlar iddialı olurlar. Balaca boy, arıq insanlar qətiyyətsiz, qorxaq, orta boylu, dolu bədənli insanlar xeyirxah və mehriban olurlar. Boyu hündür və arıq adamlar əsəbi, çılğın və kinli olurlar. Əlbəttə, real həyatda bu məlumatlar heç də həmişə özünü doğrultmur. Lakin insan tanış olmadığı şəraitdə sosializasiya zamanı mənimsədiyi bu məlumatlara söykənərək münasibətlər sisteminə daxil olur. Bu isə təbii ki, bir çox hallarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə munaqişələrə gətirib çıxarır. Tanınmış psixiatrlar Kreçmer və Şeldonun bədən quruluşu (konstitusiyası) ilə psixika arasında müəyyən asılılığın mövcudluğu haqqındakı nəzəriyyələri bəzi məqamlarına görə elmi əsaslara söykənir. Belə bir faktı nəzərdən qaçırmaq olmaz və bunun klinik psixologiya, psixosomatik xəstəliklərin tədqiqində, belə xəstələrin şəxsiyyətinin psixologiyasının öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti var.

Nəzərə alsaq ki, hemofiliyalı xəstələrin əsas problemləri şəxsiyyət-

lərarası münasibətlər sistemində mövcuddur və bir çox məsələlər buradan irəli gəlir, onda hemofiliyalı xəstələrin özlərini və başqalarını qavraması və dərk etməsi probleminin öyrənilməsinin necə vacib olduğu qənaətinə gələ bilərik.

Tanınmış amerika psixoloqu David Mayers haqlı olaraq yazır ki, öz davranışımızla gözlədiyimiz, görmək istədiyimiz insan tipini yaradırıq (8). Bəzən insan özündən asılı olmayaraq, özü də dərk etmədən seçdiyi insanda elə keyfiyyətləri görür ki, əslində bu keyfiyyətlər həmin insanda yoxdur, amma elə düşünür ki, bu keyfiyyətlər onda var. Təbii ki, belə olan halda biz öz istəyimizə uyğun olaraq yaratdığımız insandan bizə lazım olan davranış tərzini gözləyəcəyik. Hesab edirik ki, əgər seçdiyimiz insan bizə məlum olan konkret keyfiyyətlərə malikdirsə, onda konkret həyat şəraitində o bizim fərz etdiyimiz kimi hərəkət etməlidir. Bu zaman rol gözləməsi deyilən effektivlə də rastlaşırıq. Lakin qarşımızda olan şəxs həmin şəraitdə düzgün olaraq məhz malik olduğu keyfiyyətləri təzahür etdirir. Belə vəziyyətdə gözləmə mövqeyi ilə real davranış ziddiyyət təşkil edir. Bu ziddiyyət isə güclü emosional gərginliyə səbəb olur. Yaranmış şəraiti təhlil etmək, düzgün nəticə çıxarır qərar qəbul etmək xeyli çətinləşir.

Şübhəsiz ki, hər bir belə şərait şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə və dinamikasına ciddi mənfi təsir göstərir. Nəticədə şəxsiyyətlərarası münaqişələr yaranır. Bir sıra hallarda münasibətlərin əhəmiyyətliliyi və ya yaranmış münaqişənin səbəbinin kifayət qədər dərk edilməməsi güclü emosional yaşantılara səbəb olur. Belə yaşantılar dərk edilmədikdə şəxsiyyətlərarası münaqişə şəxsiyyətdaxili münaqişəyə çevrilir və bəzi nevroz və psixozların yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə bu vəziyyət şəxsiyyətin xarakterində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Bütövlükdə isə bütün bunlar idrak fəallığının zəifləməsinə, psixi proseslərə və şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edir. Tənqidilik, müstəqillik, qətiyyətlik, təmkinlilik, çeviklik kimi psixoloji xüsusiyyətlər zəifləyir. Ona görə də sosial idrakla sosial narahatlıq və somatik xəstəlik arasındakı əlaqə və asılılıqların tədqiqi xəstə şəxsiyyətinin psixokorreksiyasında və xəstəliyin profilaktikasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Biz hamımız təcrübədən bilirik ki, depressiyada olan adamlar üçün neqativizm səciyyəvi xüsusiyyətdir. Onların həyata baxışları qara rəngə boyanıb. Ağır depressiya formasında olan insanları, o kəsləri ki, özlərinin lazımsız hiss edirlər, apatiyaya qapılıblar, dostlara

və ailəyə biganədirlər... neqativ təfəkkür özünü məhvə aparır. Hemofiliyalı xəstələrdə yaşamağa meyl hissi çox güclü olur. Lakin onlar istədiklərinə nail olmadıqda, arzularının puç olacağı haqqda düşündükcə, başqaları kimi bir daha heç vaxt ola bilməyəcəklərini təsəvvür etdikdə qəfil və qısamüddətli depressiya vəziyyətinə düşə bilirlər. Bu onların bütövlükdə psixi fəaliyyətinə, o cümlədən təfəkkürünə ciddi mənfi təsir göstərir. Nəticədə əqli keyfiyyətlərdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişikləri baş verir. Bu baxımdan təfəkkürün xüsusiyyətlərinin psixoloji təhlili də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fikrimizcə, psixosomatik xəstəliklər zamanı, o cümlədən hemofiliyalı xəstələrdə şəxsiyyətin əqli keyfiyyətlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Prof. Ə.S.Bayramov yazır: «Təfəkkürün və ya aqlın fərdi xüsusiyyətləri dedikdə, ümumiyyətlə eyni yaşlı adamların təfəkküründə müəyyən əlamətlər üzrə keyfiyyətcə nəzərə çarpan, həmin şəxs üçün nisbətən davamlı və mühüm olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. İnsanın fikri fəaliyyətindəki fərdi xüsusiyyətlər, hər şeydən əvvəl, həyat prosesində onun aqlının inkişafı, tərbiyə və təlim prosesində varlığı dərk etməsinin nəticəsidir» (2).

Təfəkkürün və ya aqlın keyfiyyətlərinə aşağıdakıları aid edirlər:

əqlin genişliyi, əqlin dərinliyi, əqlin məntiqiliyi, əqlin çevikliyi, əqlin müstəqilliyi, əqlin tənqidiliyi. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq burada əqlin tənqidiliyi, müstəqilliyi və çevikliyi üzərində bir qədər geniş dayanmağı zəruri hesab edirik.

Təfəkkürün tənqidiliyi əsasən insanın mühakiməsindəki ziddiyyətləri, məntiqsizliyi açmağa yönəlmiş olur (2). Təfəkkürün tənqidiliyi insanın dərk olunan fikirləri, faktları, fəziyyətləri, eləcə də öz fikir və mülahizələrini yoxlamasında, qiymətləndirməsində; idrak obyektlərindəki, mühakimədəki uyğunsuzluqları, ziddiyyəti axtarıb tapmasında, onların meydana çıxmasının səbəb və şəraitini araşdırmaqda, aşkar etməkdə, səhvləri düzəltməkdə ifadə olunur (2). Tanınmış psixoloq prof.B.V.Zeyqarnik yazırdı ki, «fikri fəaliyyət ətrafda baş verən hadisələri dərk etmək bacarığından ibarət deyil, o həm də qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun, düzgün hərəkət etmək bacarığından ibarətdir» (4). Deyilənləri ümumiləşdirdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, fikri proses şəxsi motivlə şərtlənən məsələnin həllinə yönəlmiş fəal və məqsədyönlü psixi prosesdir. İnsan daima müxtəlif problemlərlə, suallarla rastlaşır və onların həlli qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq təhlil edilir, düzgün çıxış

yolu, məsələnin adekvat həlli müəyyənləşdirilir. Qarşıya qoyulmuş vəzifənin və ya problemin uğurlu həlli məqsədin daima diqqət mərkəzində saxlanması və məsələnin həllinə yönəlmiş əməliyyatların, hərəkətlərin gözlənilən nəticəyə uyğunluğu fərqləndirilməlidir. Bu fərqləndirmə əsasında məsələnin düzgün həlli zamanı yol verilən səhvlərə düzəliş edilir, davranış məqsədyönlü xarakter daşıyır. Bu baxımdan klinik psixologiyada təfəkkür pozuntusunun üç əsas növünü müəyyənləşdirirlər: 1) təfəkkürün əməli tərəfinin pozuntusu, 2) təfəkkürün dinamikasının pozuntusu, 3) təfəkkürün şəxsiyyət komponentinin pozuntusu.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, təfəkkür pozuntuları heç də ayrı-ayrılıqda təzahür etmir. Adətən, ümumiləşdirmə və ya təsnifatda baş verən dəyişkənlik bir halda təfəkkürün məqsədyönlülüyünün pozuntusu ilə, digər halda isə təfəkkürün dinamikasındakı dəyişkənliklə müşahidə edilir. İnsan çox mürəkkəb, təhlükəli, ekstremal həyat şəraiti ilə mütəmadi olaraq rastlaşdıqda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və psixi proseslərin xarakterindən asılı olaraq onda müxtəlif dəyişikliklər baş verə bilər. Çünki bu zaman insanda yaranmış güclü emosional-psixi gərginlik idrak proseslərinin normal, iradi tənzim-

lənməsinə ləngidir və insan düşdüyü vəziyyətdən adekvat çıxış yolu tapa bilmir.

Sağlam insanın xəstəliklə rastlaşması da ekstremal şərait kimi nəzərdən keçirilə bilər. «Xəstəlik» insanın fəaliyyətini məhdudlaşdırır, ona yeni tələblər verən və onu yaranmış şəraitdə düzgün və konkret davranış tərzini seçməyə təhrik edən amildir. Bir çox hallarda insanın belə qeyri-adi həyat şəraitinə hazır olmaması onun sosial adaptasiya və müqavimət göstərmək imkanlarını zəiflədir. Fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və emosional yaşantılarından asılı olaraq insanın özünə və başqalarına, həmçinin düşdüyü vəziyyətə münasibəti müxtəlif olur. Bu müxtəliflik idrak fəallığından xeyli dərəcədə asılıdır.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu və ya digər xəstəliyin təsiri altında idrak fəallığında dəyişkənliyin baş verməsi bütün tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilir. Bu dəyişkənliyi iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup dəyişkənliyi bəzi psixi xəstəliklər zamanı idrak proseslərinin pozulması nəticəsində müşahidə etmək olar. İkinci qrup dəyişkənlik somatik xəstəliklər zamanı müşahidə edilən dəyişkənlikdir. Əgər birinci qrup dəyişkənliklə bağlı tədqiqatçılar arasındakı fikir ayrılığı psixi dəyişkənliyin diaqnostikası və mü-

licəsi ilə bağlıdırsa, ikinci halda fikir ayrılığı baş vermiş dəyişkənliyin xarakteri ilə əlaqədardır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, somatik xəstəliklər zamanı intellektual fəallığı zəifləyir, bəzi psixi proseslərdə pozuntular baş verir. T.N.Muladçanova xroniki böyrək çatışmamazlığı olan xəstələrin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, onların idrak fəaliyyətinin dinamikasında ciddi dəyişiklik və pozuntular baş verir (7). Belə ki, psixi fəaliyyətin inertliyinə, fikri proseslərin ləngiməsinə səbəb olur. İdrak fəaliyyətinin motivasiya komponenti pozulur, təfəkkür konkret xarakter daşıyır, onun ümumiləşdirmə səviyyəsi azalır. Bütün bunların nəticəsində davranışın vasitəliyi və məna yaratma prosesi pozulur. Xəstələrin idrak fəaliyyətinin pozulmasının beyində qan dövranının pozulması ilə əlaqələndirən tədqiqatçılar da var (E.M.Nekrasova 1987). Maraqlıdır ki, xarici ölkə tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti tədqiqatlar nəticəsində somatik xəstələrdə idrak fəaliyyətinin zəifləməsinə vurğulayırlar. Lakin bir neçə müəllif (Abdullayev H.M., Əfəndiyev Z.İ., Ryabov M.V. və b.) hemofiliyalı xəstələrdə idrak fəallığının yüksək olmasını, hətta hemofiliyalı xəstələrdə, daha doğrusu hemofiliyalı uşaqlarda intellektual

inkişaf səviyyəsini normal həmyaşlıları ilə müqayisədə yüksək olduğunu qeyd edirlər. Hemofiliyalı uşaqlarda intellektual səviyyə eyni mikrososial mühitə və təhsil səviyyəsinə malik uşaqlardan fərqlənir.

Nəticə

Fikrimizcə, bəzi hemofiliyalı uşaqlarda intellektual inkişaf səviyyəsinin yüksək olması psixoloji baxımdan kompensasiya mexanizmlərinin işə düşməsi ilə əlaqədardır. Fəal əməli fəaliyyətlərinə məcburi məhdudiyət qoyulmuş, elə buna görə də qismən passiv həyat sürən uşaqlar zehni işlərə daha meyilli olur və buna çox vaxt sərf edirlər. Təbii ki, belə olan halda onların intellektual fəaliyyət göstəriciləri yüksək olacaqdır. Bu göstəriciləri isə əqli inkişaf (İQ) əmsali ilə eyniləşdirmək olmaz.

Apardığımız eksperimental-psixoloji tədqiqat zamanı hemofiliyalı xəstələrin intellektual inkişaf səviyyəsinin də araşdırılması xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı təzadlı fikirlərin araşdırılması həmin xəstələrin müalicə, reabilitasiya işini düzgün müəyyənləşdirməyə, onların peşə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Абрамова Г.С., Юдчиц Ю.А. Психология в медицине. М., Пикоры, 1998, 272 стр.
2. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, «Maarif», 1967, 167 səh.
3. Губачев Ю.М., Каган В.Е. Половой диморфизм переживания болезни при невротических кардиалгофобиях. Психологический журнал, 1990, №5, стр.61-65.
4. Зейгарник Б.В. Патопсихология. М., 2006.
5. Николаева В.В. Влияние хронической болезни на психику. М., 2007.
6. Лихачева Е. А., Плющ О. П., Соловьев Г. Я., Сурич В. Л., Семейный медико-генетический анализ и пренатальная диагностика гемофилии «А». Гематология и трансфузиология, 1996, том 41, стр. 15.
7. Муладжанова Т.Н. Психологический анализ изменений личности у больных хронической почечной недостаточностью, находящихся на лечении гемодиализом. Автореф. дис. к. психол.н., М., 1983, 22 стр.
8. Майерс Дэвид Психология. М., 2012.
9. Исаев Д.Н., Палей А.И., Кабаков М.М., Личко А.Е., Резникова Т.Н., Смирнов В.М., Мучник Л.С.

Психодиагностика в клинической медицине. Л., 1983.

10. Klein G.S. Perception, motives and personality. N.Y. 1970.

11. Baldi P, Iannello P, Riva S, Antonietti A. Cognitive reflection and socially biased decisions. *Stud Psychol.* 2013;55:265–271.

12. Risser J, Jacobson TA, Kripalani S. Development and psychometric evaluation of the Self-efficacy for Appropriate Medication Use Scale (SEAMS) in low-literacy patients with chronic disease. *J Nurs Meas.* 2007;15(3):203–219.

13. Silvia Riva,1 Alessandro Nobili, 2 Codjo D Djade,2 Maria Elisa Man-

cusso, 3 Elena Santagostino,3 Gabriella Pravettoni Cognitive and psychological profiles in treatment compliance: a study in an elderly population with hemophilia // <https://www.dovepress.com/cognitive-and-psychological-profiles-in-treatment-compliance-a-study-i-peer-reviewed-fulltext-article-CIA>

14. <https://www.hemophilia.org/sites/default/files/document/files/Nurses-Guide-Chapter-17-Aging.pdf>

15. <http://www.priory.com/fam/hemophil.htm>

16. <http://www.hemophiliafed.org/understanding-bleeding-disorders/challenges/emotional-and-psychological/>

Психологические особенности познавательной деятельности больных гемофилией

Абстракт

В статье рассматриваются вопросы лечения, психологической реабилитации и психокоррекции больных гемофилией. Раскрываются психологическое содержание таких феноменов как «внутренняя картина болезни», «внутренняя картина здоровья». На основе исследования познавательной деятельности больных гемофилией, выделены особенности эмоциональной и познавательной сферы личности.

***Psychological features of cognitive activity
of patients with hemophilia***

Abstract

The article deals with issues of treatment, psychological rehabilitation and psycho-correction of patients with hemophilia. The psychological content of such phenomena as the “inner picture of the disease”, “the inner picture of health” is revealed. On the basis of the study of the cognitive activity of patients with hemophilia, the features of the emotional and cognitive sphere of the individual are highlighted.

MƏHKUMLARIN DƏYİŞİLMİŞ HƏYAT TƏRZİNƏ UYĞUNLAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Gültəkin İsmayılova

kiçik elmi işçi,

Xalidə Xəlilova

kiçik elmi işçi,

AMEA Fəlsəfə İnstitutu,

Sosial psixologiya şöbəsi

gulya.alibekova@rambler.ru

xalida-83@rambler.ru

Xülasə

Məhkum olunan şəxslərin dəyişmiş həyat şəraitinə uyğunlaşması, hüquq psixologiyası və onun müxtəlif sahələri üzrə aparılan tədqiqat və metodikalarının təhlili, psixoloji dəyişiklik texnologiyası qismində sosial-psixoloji adaptasiyasının məzmun

və strukturu üzrə aparılan tədqiqatın nəticələri təqdim edilmişdir. Bu istiqamət üzrə aparılan elmi yanaşmalar təhlil edilmiş, təsir amilləri qeyd edilmiş, məhkumların dəyişmiş yaşayış şəraitinə uğurlu adaptasiyasının əsas sosial-psixoloji problemləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: məhkum kollektivi, islah, sosial-psixoloji uyğunlaşma, yeni mühit, hüquq psixologiyası, metodologiya, elmi prinsipləri, qanunazidd davranış

Ключевые слова: коллектив заключенных, исправительное учреждение, социально-психологическая адаптация, новая среда, юридическая психология, методология, научные принципы, противозаконное поведение

Key words: prison staff, correctional institution, socio-psychological adaptation, new environment, legal psychology, methodology, scientific principles, illegal behavior

Giriş

Müasir dövrdə hüquq psixologiyasının inkişafı və onun müxtəlif sahələrdə, xüsusən də hüquq praktikasında psixoloji məzmunlu məsələlərin düzgün həllində psixoloji biliklərin,

metod və metodikaların tətbiqinə böyük ehtiyac var. Məhz psixoloji metod və metodikalar cinayətkarın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, onun davranışının psixoloji motiv və me-

xanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hüquq psixologiyasının metodologiyası dedikdə, bura şəxsiyyət qanun pozuntuları dinamikasında, istintaq və məhkəmə materiallarının rekonstruksiyası prosesində öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Onun elmi prinsiplərini: psixikanın obyektiv tədqiqi prinsipi; determinizm prinsipi; psixikanın inkişafında, şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipi; psixi təzahürün öyrənilməsinə sistemli yanaşma və digər prinsiplər daxildir.

Hüquq psixologiyasında psixikanın obyektiv tədqiqi dedikdə, insanın hüquqazidd fəaliyyət əsasında təzahür edən psixi proseslərin obyektiv göstəricilərinin tədqiqi yolla öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma insan əməlinin obyektiv qiymətləndirilməsinə, onun psixi xüsusiyyət və hallərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu prinsiplər törədilmiş cinayətin səbəb və şəraitini hərtərəfli təhlil etməyə, yaranan problemlərin səbəblərini araşdırmağa, onları aradan qaldırmasının yol və vasitələrini müəyyən etməyə kömək edir. Eyni zamanda cinayətkarın psixoloji durumu, davranış və fəaliyyətinin daxili psixoloji mexanizmlərini və onun psixikasının obyektiv qanunauyğunluqlarını təhlil edir [1,s.33].

Hər bir sahənin tədqiqatı və onu öyrənən konkret metodikasını, metodo-

logiyasını olur. Bu metodikaları keçirərkən metodun validliyi, mötəbərliyi və representativliyi nəzərə alınmalıdır. Cinayətkarın davranışını, psixoloji vəziyyətini, şəxsi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini, təhrik edən amilləri öyrənən bir sıra metodlar var. Lakin cinayətkarın şəxsiyyətinin tədqiqində proyektiv metodikalardan – Lüşerin rəng testi, assosiativ şəkil testi, Kettel, Rorşahın mürəkkəb ləkələr metodikasını, TAT, Bitməmiş cümlələrdən və s. istifadə edərək cinayətkar və ona təhrik edən amillər, onun psixoloji vəziyyət və keyfiyyətləri haqqında bir sıra məlumatlar toplamaq olar.

Keçmiş məhkumların dəyişmiş həyat şəraitinə sosial-psixoloji uyğunlaşması prosesi onun tipindən və qarşılaşdığı çətinliklərdən nə dərəcə mübariz olmasından aslıdır. Burada uyğunlaşma prosesinin məzmununu və struktur-fəaliyyət xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənmək lazımdır.

Hüquq pozuntusunu psixoloji aspektlərinə nəzər keçirdikdə, onun aktual istiqamətini - cəzasını çəkmiş və dəyişmiş həyat şəraitində resosializasiyaya məruz qalan məhkumların sosial-psixoloji adaptasiyasının xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir.

Burada məhkumlar həyatı dəyərləri dəyişmiş və yalnız hüquq-mühafizə orqanlarının deyil, həmçinin, cəmiyyətin (sosial işçilərin, psixoloqların, sosioloqların) xüsusi diqqətini tələb

edən qeyri-sosial yönümlü insanlardır, çünki onlar bir çox hallarda azadlığa çıxandan sonra belə əvvəlki tək qanuna riayət etməyə və sosial baxımdan xoş rəftara köklənməyiblər.

Sosial-maddi çətinliklər, iş tapma problemi, məhsuldar sosial əlaqələrin bərpasındakı çətinliklər – azadlığa çıxmış məhkumun əhatəsində müxtəlif və çətin həll olunan problemlər formalaşdırır. Bu isə, öz növbəsində, onun yenidən tam şəkildə resosializasiyasını çətinləşdirərək, onu yenidən cinayət törətməyə sövq edir. Məhkumlara elmi cəhətdən əsaslanmış hərtərəfli psixoloji müşayiət sisteminin (sosial-psixoloji tyutorinq (ing. tutoring – öyrətmək) tətbiq edilməməsi, onların yenidən cinayət törətməsi ilə nəticələnir [2].

Penitensiar sistemdəki iş təcrübəsi göstərir ki, residiv cinayətlərdəki (əvvəllər qəsdən törədilən cinayətə görə məhkum edilən və ya məhkumluğun hüquqi nəticələri aradan qaldırılmadan şəxsin yenidən cinayət törətməsinə deyilir) artım əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin dəyişmiş həyat şəraitinə sosial-psixoloji adaptasiyasından bilavasitə asılıdır [3]. Bu fakt özlüyündə aktual problemlərdəndir.

Qeyd edək ki, məhkumların sosial-psixoloji problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox tədqiqatçılar müxtəlif terminologiyadan istifadə etsələr də, məzmun etibarilə, onlar

demək olar ki, eynidir. Belə ki, sosializasiya, resosializasiya, reabilitasiya, sosial adaptasiya eyni məna ifadə edərək, azad edilmiş məhkuma azadlıqda öz davranışının yeni sosial dəyərli motivasiya sistemini qurmağı, dəyişilmiş həyatı münasibətlərin qəbul edilə biləcək modelini müəyyənləşdirəcək yeni dəyərləri formalaşdırmağı və itirilmiş sosial statusun bərpasına yardımı nəzərdə tutur [4].

Nəzərə alsaq ki, “adaptasiya” termini (latın mənşəli adaptation sözündən götürülərək mənası “uyğunlaşma” deməkdir) psixologiyaya təbii elmlərdən keçib və ümumi şəkildə orqanizmin quruluş və funksiyalarının yaşayış mühitinə uyğunlaşması kimi başa düşülür [5]. Azadlığa çıxmış məhkumun sosial-psixoloji adaptasiyası deyildikdə isə, onun əsas vəzifəsinin sağ qalmaq və dəyişmiş həyat şəraitində cəmiyyətin hüquqi sahəsinə konstruktiv uyğunlaşmaqdan ibarət olduğu nəzərdə tutulur.

Buna görə, məhkumun yeni həyat şəraitində sosial mühitə uğurlu adaptasiyasının psixoloji qanunauyğunluqlarının dərki, şəxsin sosiallaşmasının mürəkkəb adaptasiya mexanizmi kontekstində tədqiqini tələb edir. Bu, bir sıra psixoloji məsələlərin həllini nəzərdə tutur. İlk növbədə, bura yeni rolların mənimsənilməsi və motivasiya tələbatlı sosial dəyərli sahənin formalaşdırılması, daha sonra Mən-konsep-

siyasının yenidən qurulması, həyati münasibətlər modelinin transformasiyası və son olaraq, əmək motivasiyasının formalaşması və real işədüzləmə imkanlarının axtarışı daxildir [6,s.4-11].

Qeyd edək ki, məhkumun dəyişmiş həyat mühitinə sosial-psixoloji adaptasiyasının nə dərəcədə uğurlu olması, əsasən, daxili subyektiv (mental) aləmin məzmunu ilə sosial mühitin dəyişmiş mənasının müqayisəsi zamanı meydana çıxan, özünü təyin etmənin əsasında yaranan ictimai iearxiya sistemində məhkumun özü tərəfindən müəyyən edilmiş ilkin özünü identifikasiya mövqeyi ilə müəyyən edilir [7]. Bu halda təbii olaraq baş vermiş dəyərləndirici, mənalandırıcı anomiyə (parçalanma) effekti psixoloqlar tərəfindən destruktiv sosiallaşma nəticəsində baş vermiş cinayətkar residivin ikinci metafaktor riski kimi qəbul edilir.

Məhz bu səbəbdən psixoloqlar hüquqi sahədə həyata keçirilən, məhkumun şəxsiyyətinin uğurlu resosialisasiyasının cəmiyyətin sosial, mənəvi və əxlaqi-etik şərtlərilə inkultural olmalı olduğu fikrində yekdildirlər [8].

Humanitar elmlər üzrə professor, sosioloq, polşalı alim Yan Şepanski məhkumun azadlığa çıxandan sonra sosiallaşmasının dörd mühüm dövrünü müəyyən edir: uyğunlaşma, rollu, hüquqi, assimilyasiya [9].

Sosiallaşmanın uğuru məhkumun “yeni həyata” atdığı addımın bir növ subyektiv hazırlığı ilə bağlıdır. Bu baxımdan, məhkumun faktiki azad olunmasına xeyli müddət qalmış, o, hələ azadlıqdan məhkum olunma yerində olarkən, onunla həyati münasibətlərin yeni modelinin formalaşdırılması istiqamətində psixoloji iş aparılmalıdır (sosial-psixoloji tyutorinq) [10]. Belə ki, psixoloji fundamentin əsası qoyulmadan məhkumun azadlığa çıxandan sonra tam resosialisasiyası praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, məhkumun sosial – psixoloji adaptasiyası onun həyati münasibətlərinin keçmiş modelinin modifikasiyası ilə bağlıdır.

Məhkumların sosial-psixoloji adaptasiya problemlərinin işlənilməsinin metodoloji təhlili göstərir ki, hüquqi psixologiyada bu problemlərə humanitar və təcrübi-pozitiv paradigma çərçivəsində bir sıra yanaşma mövcuddur: sistemli dinamik (şəxsiyyəti, alt strukturları həyat şəraitinin təsiri altında bir-birinə bağlı və daima transformasiya edən mürəkkəb iyerarxik formada təşkil olunmuş idrak sistemi kimi təqdim edir); sistemli fəaliyyətli (subyektivi həyat fəaliyyətinə aktiv qoşulmuş və onun təsiri altında dəyişən şəxsiyyət kimi təqdim edir); ekzistensial fəlsəfi (resosialisasiya və adaptasiya prosesində insanın ezistensial dəyərinin, unikal həyati dəyərlər və

mənalar daşıyıcısı qismində əsas mövqe kimi qeyd edir); deskriptiv (təsvir edilən) bu zaman məhkumun şəxsiyyəti xüsusi cizgilər və xüsusiyyətlərlə ayrılmış özünəməxsus psixoloji portret-model qismində nəzərdən keçirilir)[11].

D. A. Leontyevə görə, mənəvi psixologiya kontekstində, sosial-psixoloji adaptasiyanın emosionallığı şəxsdəki etnik, dini, cinsi və sosial mentalitet kontekstində özünü göstərən dəyərləndirici-mənalandırıcı sahənin dərin layları ilə izah olunur və böyük fəaliyyətsizliklə xarakterizə edilir. Məhkumun şəxsiyyətinin sosiallaşmasının erkən dövründə (uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik) formalaşan dərin dəyərlimənalı laylar (şüurun zehni strukturları) məhkumun vərdislərində və həyat tərzində dərin kök salmış, avtomatlaşmış və qüsurlu dünya xəritəsinin və Mən - konsepsiyasının formalaşması üçün əsas olmuşdur [3].

Həmçinin qeyd edək ki, sosial dəyərli idarəedicilərin mənalar sistemini yenidənqurmaq üçün insanın sabit və ictimai dəyərli əmək fəaliyyətinə sürətli inteqrasiyası tələb olunur. Bu isə məhkumlar üçün ciddi sosial problem yaradır. Nəticədə, məhsuldar həyatın mənasını tez əldə edə bilməmək məhkumun emosional-iradəsinə mənfi təsir edir, qeyri-səmərəli davranış modeli formalaşdırır (psixoloji müdafiə), özgüvən hissini aşağı salır və Mən-

konsepsiyasını deformatsiyaya uğradır [6].

Məhkumun şəxsiyyətinin təkrar sosiallaşması və adaptasiyası kontekstində, sosial-psixoloji adaptasiya prosesinə xidmət edən psixoloji mexanizmlərin daha yaxşı dərk edilməsində «fəaliyyət», «tələbatlar», «maraqlar», «dəyərlər», «mənalar», «ünsiyyət», «davranış» kimi kateqoriyalar öz əksini göstərir.

Fəaliyyətli yanaşmanın müəllifləri S.L.Rubinşteyn və A.N.Leontyev müxtəlif metodoloji mövqelərdən çıxış ediblər (A.N.Leontyev xaricə daxil keçid etdiyi mövqeyin tərəfdarı idi, S.L.Rubinşteyn isə fəaliyyəti daxilə obyektivləşdirilməsi üsulu və forması (yəni «daxil»dən keçən xaric) hesab edirdi)[12]. Bununla belə, onlar şəxsiyyət tərəfindən yeni həyatı mənaların yaradılmasının, yəni onun yeni həyat şəraitinə sosial-psixoloji adaptasiyasının yeganə aləti kimi bütün insan həyatı kontekstində məqsədyönlü və düşünülmüş fəaliyyətin istiqamətləndirici və formalaşdırıcı rolunu yekdilliklə qəbul edirdilər.

Məhkumlar kollektivi kifayət qədər böyük sosial cəmiyyət kimi bir sıra əlamətlərlə xarakterizə olunur. Birincisi, bağlı tipli icma olmasıdır: digər qruplar, qeyri-hökumət və hökumət təşkilatları ilə əlaqələrdə məhdudlaşdırılmışdır, öz adından hərəkət etmək səlahiyyəti yoxdur. İkincisi, məhkum-

lar kollektivinə birgə əmək fəaliyyətinin və asudə vaxtın tənziqlənməsi kimi əlamətlər məxsusdur. Məhkumların kollektivizmin bacarıqlarının inkişafı üçün, onların faydalı təşəbbüsünün dəstəyi, həmçinin islahedici və tərbiyəvi müəssisələrdə yenidən tərbiyələndirilməsinə kollektivin təsirindən istifadə məqsədilə bu müəssisələrin administrasiyasının rəhbərliyi altında həvəskar təşkilatlar yaradılır. Üçüncüsü, məhkumlar kollektivi ona daxil olan insanların böyük müxtəlifliyiylə səciyyələnir, yalnız milliyətinə, yaş, peşəkar əlamətlərə görə deyil, həm pedaqoji baxımsızlıq, kriminal vərdişlərlə fərqlənir.

Məhkumların islah edilməsi prosesinin təşkilatının spesifik sosial-psixoloji çətinlikləri şərti üç qrupa ayrılır. Birinci qrupa subyektiv və ya fərdi-psixoloji çətinliklər aiddir: parlaq ifadəli fərdiyyətçiliyi (eqosentrizm); cəmiyyətə zidd maraqları; mənfi məzmunlu həyatı planları və ətraf gerçəkliyə müvafiq münasibət; asosial maraqlar, həyat mövqeyi; ikinci qrup çətinliklər məhkumların cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında mikrososial şəraiti ilə bağlıdır. Bura ailənin olmaması və ya onunla əlaqələrin pozulması; azad olandan sonra yaşayış yerinin qeyri-müəyyənliyi və işlə bağlı dəqiq qərarların olmaması, aşağı peşəkar ixtisaslaşdırma; ehtimal edilən yaşayış və iş yeri üzrə mənfi sosial

mühitin olması; törədilmiş cinayət ilə bağlı əvvəlki sosial ətrafı ilə münasibətli münasibətlər aiddir. Üçüncü qrup çətinliklər islah olunma müəssisəsinin sosial mühitinin xarakteristikası və inkişaf səviyyəsi təşkil edir: cəzaçəkmə müəssisəsində mənfi yönəldilmiş kiçik qrupların mövcudluğu və onların məhkumların münasibətləri sisteminə təsiri; məhkumların işlə təmin edilməməsi; cəzaçəkmə müəssisəsinin ayrı-ayrı əməkdaşlarının aşağı hüquqi və psixoloji-pedaqoji peşəkarlığı; məhkumların islah prosesinin təşkilində cəzaçəkmə müəssisəsinin xidmət bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin pozulması; cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşlarının peşə hazırlığının təşkili səviyyəsinin aşağı olması [14].

Məhkumlar kollektivində mövcud olan münasibətlər rəsmi və qeyri-rəsmiyə bölünür, onların müxtəlif funksiyalarının icrası zamanı yaranan obyektiv əlaqələr və münasibətlər rəsmi münasibətlər sistemində əks edilir. Bu münasibətlər hər bir məhkumun vəziyyətini müəyyən edən qanuna və vahid qaydalara uyğun olaraq, rəsmi yerləşdirilməsinin nəticəsidir. Bəzi məhkumlar liderlərdir (əlaqələndirici şəxslər, bölmə üzvləri), başqaları isə birbaşa tabe olanlardır. Aktivin seçilməsi, yerləşdirilməsi və təhsili, qruplar (briqadalar) arasında effektiv əmək rəqabətinin təşkili, idarəetmə funksiyalarının düzgün kombinasiyası və

özünü idarə etmə, xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır. Həbsxanaların kollektivinin qeyri-rəsmi strukturu ümumi fikirlər, cəza çəkən insanların maraqları, habelə xəyanət və antipatiyalar, düşmənçilik və digər hisslər ilə əlaqədar olaraq təbii surətdə yaranan şəxslərarası münasibətlər əsasında formalaşır [15].

Cinayətkarı yenidən tərbiyələndirmək – onun şəxsiyyətinin strukturunun yenidən qurulmasını həyata keçirmək, onun şəxsi istiqamətini dəyişdirmək, onun həyat fəaliyyətinin yeni ictimai cəhətdən uyğunlaşdırılmış stilini formalaşdırmaq deməkdir. Lakin bu vəzifələrə yalnız cəza üsulu ilə nail olmağın mümkün olduğu suallar doğurur. Təqsirkar olmuş şəxsiyyətin islahı və formalaşması yalnız xarici təsirlərlə əldə edilə bilməz. Eyni cəza insanlar üçün fərqlidir. Bunun üçün səmimi özünü qınama, peşmanlıq hissini keçirilməsi vacibdir. Təqsirkar olmuş şəxsiyyəti islah etmək – onun dəyərlər sisteminin dəyişməsinə həyata keçirmək, sosial dəyərini önə çəkmək deməkdir.

Şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin və keyfiyyətlərinin dəyişikliyi maneəsiz keçmir, davranışın stereotiplərini qırmaqla bağlıdır. Məhkumlar həyat təcrübəsinə, formalaşmış düşüncə tərzinə, peşəkar bacarığa, təcrübə və biliklərə malik insanlardır. Bununla

belə, məhkumların bir hissəsi səhv anlayışlara və inamlara malikdir, xüsusilə hüquq, əxlaq sahəsində [13].

Nəticə

Beləliklə, məhkumlar sosial təcrid etmə şərtlərinə adekvat və ya qeyri-adekvat obrazla uyğunlaşirlar. Adekvat reaksiyanın əsas əlaməti: azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində onun olmasının perspektivləri haqqında real informasiyaya məhkumun davranışının uyğunluğu; cəza çəkmə rejiminə və administrasiyanın tələblərinə riayət etmək, öz davranışına və emosiyalara nəzarət etmək qabiliyyəti. Qeyri-adekvat reaksiya üçün həbsə qədər sağlam hesab edilmiş şəxsə psixopatoloji əlamətlərin təzahürü tipikdir. Normal uyğunlaşmada məhkum şəxs öz statusunu obyektiv qiymətləndirir, daha sonra islahedici müəssisədə qalma proqnozunu qiymətləndirir; o aktiv kollektiv həyata daxil edilir, çalışır, öz fəaliyyətdə iştirak edir. Onda tərbiyəvi təsirlərə daxili müqavimət müşayiət olunmur. Bu ona görə olur ki, yaranmış uyğunsuzluq kollektivin başqa üzvləriylə ünsiyyətin hesabına kompensasiya edilə bilməz. Bu halda növbəti qanunauyğunluğa nəzərdə tutmaq lazımdır: qrup nə qədər az saylı olsa, o qədər onun ayrı üzvlərinin arasında uyğunsuzluq daha güclü halda özünü bildirir.

Ədəbiyyat:

1. Ə. Bayramov, V. Əliyev *Hüquq psixologiyası (dərslük)*. Bakı, "Təhsil", 2012, 656 səh.

2. Воробьев А.М., Дубовцев В.А. О некоторых причинах рецидивной преступности. //Социологические исследования. 1991. № 5. – С.13-17

3. Шурухнов Н.Г. Личность пенитенциарного преступника. //Социологические исследования, 1993.№ 8. – С.34-39

4. Шиханцев Г. Г. Юридическая психология. – М: «Спектр», 2005 г. С. 125-127

5. Шапарь В.Б. Новейший психологический словарь / В.Б.Шапарь, В.Е.Россоха, О.В.Шапарь; под общ. ред. В.Б.Шапаря. - Изд.3-е Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – С. 7-9

6. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

7. Психология личности и образ жизни: [сб. статей АН СССР Ин-та психологии / Отв. ред. Шорохова Е. В и др.]. – М.:Наука, 1987. – 219 с.

8. Тайбаков А.А. Профессиональный преступник (опыт социологического исследования).//Социологические исследования. 1993. № 8. – С.34-37

логические исследования. 1993. № 8. – С.34-37

9. Татиудинова Т. Г. Социальная адаптация бывших заключенных. Социологические исследования, - М: «Прайт», 1993 г. № 13. С. 53-54.

10. Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от наказания. –Харьков, «Основа», Изд-во Харьковского уни-та, 1990. – 173 с.

11. Васильев В. Л. Юридическая психология. Учебник для вузов.– М: «Юнис», 1997 г. – 600 с.

12. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива: [сб. научн. Трудов / научн. ред. А.Л.Журавлев, А.В.Юревич и др.]. – М.:Изд-во «ИП РАН», 2007. – 528 с.

13. Влияние заключения на психику заключенного <https://poisk.ru.ru/s71233t1.html>

14. Психологические эффекты заключения в местах лишения свободы <https://infopedia.su/6x6006.html>

15. Психологические эффекты заключения в местах лишения свободы

<https://infopedia.su/6x6006.html>

***Социально-психологический анализ адаптации
заклученных на измененный образ жизни***

Абстракт

В статье представлены результаты социально-психологического анализа адаптации заключенных на измененный образ жизни. Исследованы различные области правовой психологии, а также содержание и структура социально-психологической адаптации. Проанализированы научные подходы, предпринятые в этом направлении, выявлены факторы воздействия, проанализированы основные социально-психологические проблемы успешной адаптации заключенных к изменяющимся условиям жизни.

***Socio-psychological analysis of the adaptation
of the prisoner in a modified lifestyle***

Abstract

The article presents the results of socio-psychological analysis of prisoners 'adaptation to a changed lifestyle. Various areas of legal psychology, as well as the content and structure of social and psychological adaptation are investigated. The scientific approaches taken in this direction are analyzed, the factors of influence are revealed, the main social and psychological problems of successful adaptation of prisoners to the changing conditions of life are analyzed.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Sosial psixologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)
Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2018-ci ildə daxil olmuşdur

XOCALI FACİƏSİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ

Aygün Kərimova

Fəl.ü.f.d.,

Bakı Dövlət Universiteti,

Fəlsəfə kafedrası

Açar sözlər: *faciə, soyqırım, beynəlxalq ictimaiyyət, terror*

Ключевые слова: *трагедия, геноцид, международное сообщество, террор*

Key words: *tragedy, genocide, international community, terror*

Xocalıda baş verən hadisələri bütün dünya ictimaiyyəti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı kimi tanımalıdır. Çünki soyqırımın bütün obyektiv cəhətlərinə Xocalıda rast gəlmək mümkündür. Soyqırım hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam və qismən məhv edilməsi məqsədilə hərəkətlərdə ifadə olunan və aşağıdakı yollarla həyata keçirilən beynəlxalq cinayətdir.

XX əsrin ən dəhşətli faciələrindən biri olan Xocalı faciəsi əsrin ən dəhşətli və ən qəddarcasına törədilmiş faciələri ilə eyni səviyyədə durur. Xankəndi şəhərindən 14 km şimal-şərqdə yerləşən Xocalı şəhəri 1992-ci ilin qanlı faciəsinə kimi 7 min əhali yaşayan bir şəhər olmuşdur. Məlum hadisələr dövründə Ermənistandan, qonşu Xankəndindən ermənilər tərəfindən didərgin salınmış xeyli

azərbaycanlı və 1989-cu ildə Fərqanədən qovulmuş məhsəti türkləri də məskunlaşmışdılar. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-sına keçən gecə erməni silahlı dəstələri Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş keçmiş SSRİ-nin 366-cı motoatıcı hərbi alayının köməyi ilə silahsız və köməksiz Xocalı şəhərinə hücum etmişlər. Əvvəlcə şəhər dörd tərəfdən erməni qoşunları tərəfindən əhatə olunmuş, sonra isə Xocalıya artilleriya və ağır hərbi texnikadan güclü və amansız atəş açılmış, az bir vaxt ərzində şəhərdə yanğın baş vermiş, şəhər tamamilə alova bürünmüşdür. Şəhərin müdafiəçiləri və yerli əhali buranı tərk etməyə məcbur olmuşlar. Fevralın 26-sı səhər saat 5-ə kimi şəhər erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmişdir. Bir gecənin içərisində qədim Xocalı yerlə-yeksan edilmişdir. Şəhəri tərk etməyə məcbur olan əhali dağlara, meşələrə qaçmışdır.

Hərtərəfdə silahlı ermənilər dinc əhalini güllələyir, onlara amansız divan tutmuşdular. Beləliklə, soyuq, qarlı fevral gecəsinə qədər qız-gəlinə əsir düşdü, girov oldular. Nə qədər insan erməni silahından yayınıb meşələrə, dağlara qaçsalar da onların çoxu soyuqdan, şaxtadan məhv oldular... Cinayətkar erməni qoşunlarının vəhşiliyi nəticəsində Xocalı əhalisindən 613 nəfər öldürülmüş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər dinc sakin — qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağlasığmaz erməni zülmünə, təhqir və həqarətlərinə məruz qalmışlar. 150 nəfərin taleyi hələ də məlum deyildir. Bu əsl soyqırım idi. Xocalıda öldürülmüş 613 nəfərdən 106 nəfəri qadın, 63 nəfəri uşaq, 70 nəfəri qoca insanlar olmuşlar. Xocalı faciəsində 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 24 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirmişdir. Bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qəddarlıqla və amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Onlar diri-diri yandırılmış, başları kəsilmiş, üzlərinin dərisi soyulmuş, körpə uşaqların gözləri çıxarılmış, süngü ilə hamilə qadınların qarınları yarılmışdır. Ermənilər hətta meyitləri də təhqiretməmişlər...

Xocalıda baş verən hadisələri bütün dünya ictimaiyyəti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı kimi tanımalıdır. Çünki soyqırımın bütün obyektiv cəhətlərinə Xocalıda

rast gəlmək mümkündür. Soyqırım hər hansı bir milli, etnik, irqi və ya dini qrupun tam və qismən məhv edilməsi məqsədilə hərəkətlərdə ifadə olunan və aşağıdakı yollarla həyata keçirilən beynəlxalq cinayətdir:

- Bu qrupların üzvlərinin öldürülməsi;
- Onların sağlamlığına ağır zərər yetirilməsi;
- Uşaqların doğulmasına zorakı əngəllər yaradılması;
- Bir qrupa mənsub olan uşaqların zorla başqa qrupa keçirilməsi;
- Zorla köçürmə;
- Qrupun məhv edilməsinə yönələn şəraitin yaradılması.

Tarixin bu səhifəsində beynəlxalq hüququn ümumtanınmış normaları ilə qorunan İnsan hüquq və azadlıqları kobudcasına pozulmuşdur. Ermənilərin Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklər birbaşa olaraq beynəlxalq hüquqa ziddir.

Xocalıda baş verən hadisələrdə azərbaycanlıların təbii hüquqları - xüsusilə yaşamaq, azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, mülkiyyət hüquqları kəskin şəkildə pozulmuş və tapdanmışdır. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi bu soyqırımda İnsan hüquq və azadlıqlarını özündə əks etdirən Cenevrə konvensiyası, BMT-nin Baş Məclisinin 10 dekabr 1948-ci ildə elan olunan İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin, «İnsan

hüquqlarının ümumi və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının, BMT-nin Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Paktın maddələri ermənilər tərəfindən ciddi şəkildə pozulmuşdur. Bu hüquqları özündə cəmləşdirən normativ aktların maddələrində göstərilən hüquqlar Xocalı soyqırımında ermənilər tərəfindən ayaq altına salınıb tapdandır.

Əslində Xocalı adlı faciədə 1948-ci il 10 dekabrda elan olunan BMT-nin Baş Məclisinin İnsan hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinin 10 a yaxın maddəsi pozulsa da bizim toxunduğumuz tərəf faciənin bir başqa yönüdür, yəni Xocalı faciəsinin sosial psixoloji tərəfləri. Bu bəyannamənin 5-ci maddəsinə əsasən: İnsan ləyaqətini alçaldan, insaniyyətləkdən kənar və qəddar hərəkətlər qadağandır prinsipi tamamilə pozulmuşdur. Statistik faktlara dayanaraq demək olar ki, Xocalıda 25-26 fevral tarixində 1275 nəfər dinc sakin — qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağılasıgmaz erməni zülmünə, təhqir və həqarətlərinə məruz qalmışlar. Onu da vurğulayaq ki, Azərbaycan xalqı 200 il ərzində erməni millətçi-şovinstlərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə, soyqırım siyasətinə məruz qalmışdır. Beləliklə də Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarından qovulmuş, qaçqına, məcburi köçkünə çevrilmiş və bütün bunlar ermənilər

tərəfindən kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Azərbaycan türklərinin öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulması sovet dövründə də davam etmişdir. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 150 min azərbaycanlı deportasiya olunmuş Azərbaycanın Kür-Araz düzənliyində yerləşdirilmişdir. 1988-ci ildə isə öz tarixi torpaqlarında yaşayan 250 min Azərbaycan türkü bu ərazidən qovulmuşdur. Bununla da, 1988-ci ildən Dağlıq Qarabağ ətrafında başlayan hadisələr kəndlərin, şəhərlərin dağılması, on minlərə günahsız insanın ölümü, yüz minlərlə Azərbaycan türkünün öz tarixi torpaqlarından didərgin düşməsi ilə nəticələndi.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, bir ölkəyə olunan təcavüz, elan olunmamış müharibə şəraiti o ölkə üçün dərin iqtisadi böhran və eyni zamanda sarsılmış psixoloji gərginliyin də var olmasını şərtləndirir. Xocalı şəhərinin işğal olunması, əhalisinin yerlərindən didərgin düşürülməsi, sağ qalanların soyuq hava şərtlərində donaraq ölməsi, qacib qurtulmaq istəyərkən erməni qəsbkarlarının əllərinə düşməsi Azərbaycan xalqının genofonduna birbaşa vurulan zərbə idi. Bu faciədə əsir düşmüş insanlar bu gün canlı tarixi faktlardır. Onların şahid olduqları hadisələr onu sübut edir ki, əsirlərin dəyişdirilməsi prosesində uşaq və yaşlı insanların qay-

tarılması təmin olursa da gənclərin əsirlikdən qaytarılması nadir hallarda baş verib. Erməni qəbrləri üzərində gənc insanların başlarının kəsilməsi, diri diri yandırılması insanlıq adına yaraşmayan hərəkətlər bəşəriyyətin və sivil dünyanın gözü qarşısında baş vermişdir. Hamilə qadınların xüsusi qəddarlıqla öldürülməsi də xalqımızın gələcəyinin məhvinə atılmış məqsədyönlü siyasətlərdən biri idi. Uşaqların gözləri qarşısında valideynlərinin şəxsiyyətlərinin alçaldılması, təhqiramiz hərəkətlər, təcavüz, işgəncəli ölüm səhnələri o yaşda olan uşaqların hafizələrindən ömür boyu silinə bilməyəcək. Onların valideynləri və doğmaları cismən əzab və işgəncələr yaşayıb öldürülsə də əslində həqiqi ölüllər həmin insanlardır. Çünki onlar nəinki doğmalarını və yaxud valideynlərini itirir onlar eyni zamanda öz mənəvi gələcəklərini itirmiş insanlardır. Bu daxili sarsılma, alçaldılmış və təhqir olunmuş şəxsiyyətləri ilə onlar insan kimi sadəcə bioloji vəzifələrini həyata keçirə bilirlər. Bu insanlar cəmiyyətin ictimai işlərində fəal iştirak etməkdə çətinlik çəkən, özgüvənini itirmiş, daxili bir şikəstlik yaşayan həmişə kompleksli insanlar olaraq yaşayırlar. Bu da onu sübut edir ki, əslində ölkənin, xalqın gələcəyi üçün bəlkə də hər hansı bir kəşfin icadında, gələcəyimiz üçün fayda verəcək nə qədər potensialımızı itirmiş sayılılıq. Məhv edilmiş

bir şəhərin yüzlərcə insani gələcək nəslin artımına vurulan ən böyük zərbə idi.

Xocalıdan qacqın düşmüş əhali Azərbaycanın 48 rayonuna sığınmışdır. Təbiidir ki, öz evlərindən məcburi və faciəli şəkildə çıxarılmış insanları digər bölgələrdə yerləşdirmək də asan məsələ deyil. Onların ev, ərzaq təminatları dövlətin qaçılmaz borcu olsa da işin iqtisadi tərəfi təbii ki məlumdur. Belə bir şəraitdə insanların maddi tələbatlarını, geyim, ərzaq və sairə ilə təmin olunması vacib şərtidir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu hadisədə dövlətin və əhalinin əmlakına 01.04.1992-ci il tarixinə olan qiymətlərlə 5 milyard rubl dəyərində ziyan vurulmuşdur: Bu rəqəmlər Ermənistan SSR-nin dəstəyi və SSRİ rəhbərliyinin səhlənkarlığı ilə 1998-ci ildə başlamış və Azərbaycan SSR-nin tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi iddiasının gerçəkləşdirilməsi əsasında yaranmış Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ən dəhşətli, qanlı faciəsindən xəbər verir.

Məlumdur ki, dövlətin iki başlıca funksiyası vardır: Daxili və xarici funksiyalar. Azərbaycan mövcud ictimai vəziyyətdə həm daxili həm də xarici funksiyalarını yerinə yetirmək üçün tarixin çətin şərtlərində bu çətin vəzifə ilə üz üzə qaldı. Bir tərəfdə

əsrin ən böyük faciəsini təcavüzə məruz qalmış bir ölkənin adından bütün dünyaya çatdırmaq, bir tərəfdə isə paytaxta və əyalətlərə pənah gətirmiş insanların tələbatlarının qarşılınması. Əhalisinin sayı çox olan şəhərlərin və rayonların işğal olunaraq digər rayonlara köçürülməsi öz növbəsində qıtlıq və yerləşdirmə məsələlərini də çətinləşdirirdi. Əhalinin demoqrafik strukturunda gedən dəyişikliklər qaçılmaz çətinlikləri də öz növbəsində təbii ki, gətirməkdə idi.

Faciənin bir başqa tərəfi də Xocalı soyqırımı zamanı Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun da təhqir edilməsidir. Bildiyimiz kimi Milli mənlük şüuru Azərbaycanın varlığının, milli özünüidarə və özünü təsdiqinin, milli ləyaqətin və ümumbəşəri keyfiyyətlərin məcmusudur. Milli mənlük şüurunun komponentlərinə: millətin adı, varlığı, dili, xarakteri, adət və ənənələri, psixologiyası, mənəviyyatı, mədəniyyəti daxildir. Xocalıda əsir götürülmüş insanların milli ləyaqəti, mənəviyyatı, psixologiyası təhqir və alçaldılmalara məruz qalmışdır. Hadisə şahidlərinin gördükləri və o dəhşətli anları danışarkən belə insanlığa sığmayan o vəhşəti xalqımızın içtimai psixologiyasından silmək qətiyyəti mümkün olmayacaq. Xalqımızın mənəviyyatına vurulan bu zərər əsrlər keçsə də unudula bilməyəcəyəkdir.

Nəticə: Təəssüf ki XXI əsrdə də tarixin səhifələrində soyqırım və etnik təmizləmə hadisələri çox baş vermişdir. Bu hadisələrin şahidləri ağır maddi böhranla bərabər eyni zaman da ciddi psixoloji böhran da keçirmişlər. Hadisələrdən sağ qurtula bilən insanlar çox ciddi mənəvi dəstəyə və himayəyə möhtacdırlar. İstər dövlət istərdə də insanlar onlara qarşı həssas davranışlar sərgiləməlidirlər. Hətta dünyanın bir çox yerlərində xüsusi psixoloji sarsıntılar keçirən insanlar üçün təşkil olunan himayə tədbirləri, xüsusi reabilitasiya mərkəzləri, disspanserlər yaradılmalıdır. Çünki bu qətləmin hadisə şahidləri hadisələrin həddən artıq ağırlığı səbəbilə müəyyən müddət də keçmiş olsa dasonralar beyinlərindən silinməz olan gərginliklərinin ağırlığından özlərini intihar edərək həyatdan köçürlər. Məhz bunların qarşısını almaq üçün mövcud plan və tədbirlər hazırlanmalıdır.

Xocalı faciəsi dünya qətləminin sırasında ən dəhşətliyinə aiddir. Hal-hazırda bu hadisələrdə hər hansı şəkildə iştirakı olmuş şəxslər hələlik öz vicdanları qarşısında cavabdehdirlər, ancaq vaxt gələcək və onlar tarixin məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqlar. Bugün bizim başımıza gələn bu faciə sabah istənilən bir xalqın başına gələ bilər. Çünki Ermənistan hələ də mövcuddur və öz terrorçuluq ideyalarını yaymaqla

məşğuldur. Xristian dövlətləri erməni terrorunun törətdiyi dəhşətləri və bu terrorun qurbanlarını unudub qondarma “Erməni Soyqırımını” yavaş-yavaş tanımağa başladılar. Hətta Fransa kimi humanist ölkə qəti addımlar atdı. Bütün bunlara baxmayaraq bəşəriyyət bilməlidir: Ermənistan terrorçu dövlətdir və bütün dünya bunu gec və ya qəbul edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Xocalı faciəsi erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı apar-

dığı soyqırımını siyasətinin qanlı səhifəsidir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev faciə qurbanlarının xatirəsini anım mərasimində çıxışı. Vətəndaş Cəmiyyəti. - 2011.- №2.- S.2-3; Azərbaycan.- 27 fevral.- S.1; Respublika.- 27 fevral.- S.1.

2. Ə.Həsənov. “Xocalı soyqırımı: Səbəbləri, nəticələri və beynəlxalq aləmdə tanınması” Bakı, 2017.

3. Ə.Həsənov. “Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımını siyasətinin mərhələləri”. Bakı, 2017.

Социально-психологические аспекты Ходжалинской трагедии *Абстракт*

События в Ходжалы должны признавать мировое сообщество как геноцид, совершенный армянами против азербайджанцев. Потому что всеобъективные аспекты геноцида возможны в Ходжалы. Геноцид – это международное преступление, совершенное во имя полного или частичного истребления любой национальной, этнической, расовой или религиозной группы.

Socio-psychological aspects of the Khojaly tragedy *Abstract*

The events in Khojaly should recognize the whole world community as the genocide committed by the Armenians against the azerbaijanis. Because, all the objective aspects of the genocide are possible in Khojaly. The genocide is an international offense committed in the name of a full or partial extermination of any national, ethnic, racial or religious group.

Məqalə BDU-nun Sosial iş kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 13 fevral 2018-ci ildə daxil olmuşdur

SOSİALLAŞMANIN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ UYGUNLAŞMA PROSESİ

Ruhiyyə Məmmədova

elmi işçi
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

Tünzalə Musayeva

kiçik elmi işçi
Sosial psixologiya şöbəsi

Fəridə Şükürlü

kiçik elmi işçi
e-mail: memmedova.ru@mail.ru
e-mail: psixoloq_22@mail.ru
e-mail: sh.farida92@yahoo.com

Açar sözlər: *sosiallaşma, uyğunlaşma, sosial psixologiya, cəmiyyət, humanist, bioloji, fenomenoloji, fərd*

Ключевые слова: *социализация, адаптация, социальная психология, общество, гуманизм, биологическая, феноменология, индивид*

Key words: *socialization, adaptation, social psychology, society, humanism, biological, phenomenology, individual*

Xülasə

“Sosiallaşmanın metodoloji problemləri və uyğunlaşma prosesi” adlı məqalədə sosiallaşma prosesi sosiologiyada formalaşan fenomenoloji yanaşma prizmasından təhlil olunur. Eyni zamanda, bu yanaşmanın sosial-psixologiyada müxtəlif məktəblərin baxışına təsiri öyrənilir. Bu mənada, ictimailəşmə prosesində uyğunlaşma amili də fərdin özünügerçəkləşdirməsi və həyatı mənalandırması prizmasından tədqiq olunur.

Giriş

Müasir dövrün əsas problemlərindən biri insanın mövcud şəraitə adaptasiyası və sosiallaşması məsələsidir. Hal-hazırda cəmiyyətdə baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər insanın sosiallaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu dəyişikliklər və yeniliklər insanın yaşam prosesində öz əksini tapır. İnsan cəmiyyətdə yaşayır və o hər hansı bir kollektiv fəaliyyətə qoşulmaq məcburiyyətindədir. Çünki, hər bir şəxs fiziki və psixoloji cəhətdən

cəmiyyətdən asılı olduğundan onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Eyni zamanda o, enerjisinin bir hissəsini cəmiyyət və onun qurumları ilə qarşılıqlı əlaqələrini saxlamağa sərf etməyə məcburdur. Cəmiyyətin qanunlarına, prinsiplərinə və əxlaq normalarına əməl olunmasında məqsəd cəmiyyətdəki sabitliyi qorumaq və fərdin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir. İnsani münasibətlərin cəmiyyətdə təmin edilməsi, müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi fərdin həyat fəaliyyəti çərçivəsində yalnız onun şəxsi ehtiyaclarına doğru deyil, digər nəticələrə də yönəldilmişdir. Bu nəticə bir insanın şəxsi ehtiyacını təmin etməklə yanaşı, həm də bütövlükdə cəmiyyətin özünün mövcudluğunu təmin edən bir qoruyucu mexanizmin formalaşmasını nəzərdə tutur.

Sosiallaşma sosial-psixoloji problem kimi

Sosial psixologiya şəxsiyyəti ictimai münasibətlər daxilində öyrəndiyindən sosiallaşma prosesi bu elmin əsas aktual problemlərindən biri kimi təzahür edir. Şəxsiyyətin ictimai mühitdən kənarında formalaşması mümkün olmadığından sosiallıq insanın ali psixi xüsusiyyətlərinin şərtləndiricisi, əsası kimi çıxış etmiş olur. Lakin, bu yanaşma fərdin özündə mövcud olan imkanların inkarı anlamına gəlmir.

Bu mənada, sosiallığın özü metodoloji baxımdan fərqli yanaşmalardan çıxış edərək təhlil edilir. Sosial psixologiyada sosiallaşma prosesinin öyrənilməsi hadisəyə əsasən iki istiqamətdən yanaşmanın formalaşması ilə diqqəti çəkir. Bu anlamda, ictimailiyin biogenetik və sosiogenetik istiqamətlərdə təhlili problemi meydana çıxır ki, psixologiyada mövcud koqnitiv, interaksionist, psixoanalitik, biheviyrist, humanist və digər məktəblər sosiallaşmanı bu yanaşmalardan və ya biososial yanaşmadan çıxış edərək əsaslandırmağa çalışırlar.

Sosiallaşma prosesində sosiogenetik konsepsiyalara əsaslanmanın yaratdığı çətinlik ictimai münasibətlərin mexaniki mahiyyət daşımından, şəxsiyyətin sadəcə bu mexanizmin tərkib hissəsi kimi baxılmasından ibarətdir. Əslində isə sosiallaşmaya verilən təriflərdən məlum olur ki, bu proses özündə iki aspekti birləşdirir: bir tərəfdən cəmiyyətdə toplanan təcrübəni və mədəniyyəti, digər tərəfdən isə fərdin yanaşmasını, yaradıcı ruhunu. Q. M. Andreyevanın yanaşmasında da sosiallıq bu baxımdan xarakterizə edilir: “Sosiallaşma, bir tərəfdən sosial mühitə, ictimai əlaqələr sistemində daxil olması ilə sosial təcrübəni mənimsəməsini, digər tərəfdən isə fərdin ictimai mühitə fəal şəkildə daxil olması, fəaliyyəti nəticəsində sosial əlaqələr sisteminin aktiv olaraq

yenidən istehsalını özündə birləşdirən ikitərəfli prosesdir” [3, s.276]. Sosiallaşmanın özündə hansı anlamı ifadə etməsi ilə bağlı fərqli nəzəriyyələr mövcuddur. Funksionalist və struktur funksionalist nəzəriyyələrə əsasən sosiallaşma insanı egoist, bioloji mahiyyətindən uzaqlaşdıraraq onun mənəvi həyatının formalaşmasında ilkin şərt kimi çıxış edir [3, s.278]. Bu yanaşmaya əsasən fərd özü özlüyündə mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı hesab edilmir. İnsanın ali psixi funksiyalarının sosiallaşma nəticəsində formalaşmasını iddia edən konsepsiyalar təkamül nəzəriyyəsindən çıxış edərək insanın ilkin təbiətini ibtidai instinkt və tələbatlara əsaslanaraq xarakterizə edirlər. Psixanalitik məktəbin nümayəndəsi olan E.Fromm insanda birgəyaşayışın əsaslarının fərqli mahiyyətini, tələbatların aliləşməsi prosesini onun təbiət aləmindən ayrılaraq bu aləmə yadlaşması və nəticədə özünü təzədən yeni münasibətlər əsasında yaratması ilə əlaqələndirir. E.Fromm yazır: “İnsanın təkamülü onun ilkin evinin – Təbiətin – itirilməsinə və ona yenidən qayıdışın, yenidən heyvan olmanın mümkünlüyünə əsaslanmışdır. Onun yalnız bir yolu vardır: öz evini – Təbiəti – birdəfəlik tərk etmək və dünyanı insaniləşdirərək, sözün əsl mənasında insan olaraq yeni dayanacaq əldə etmək” [9, s.293].

Psixanalitik məktəbin yanaşmasından fərqli olaraq ekzistensial yanaşma insanın ilkin təbiətinin bəsit tələbatlardan qaynaqlanması fikrinə qarşı çıxır. Humanist psixologiyanın nümayəndəsi A. Maslou ekzistensial fəlsəfinin prinsiplərindən çıxış edərək ayrı-ayrı fərdlərin fərqli tələbatlardan çıxış etməsini şəxsiyyətin özünüaktallaşdırma səviyyəsindən asılı olması ilə əsaslandırır. Mövcud sosial normaların özü-özlüyündə birmənalı şəkildə qəbul edilməsinin şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirmə imkanları ilə ziddiyyət təşkil etdiyini göstərir [7, s.173]. A.Maslounun yanaşmasına əsasən, cəmiyyət, mədəniyyət hər zaman şəxsiyyət üzərində mütləq hakimiyyətə sahib olan obyektiv gerçəklik kimi götürülə bilməz. Mədəniyyət həm də subyektin qarşı durduğu, dəyişmə imkanında olduğu gerçəklikdir. Bu baxımdan, mədəniyyət yeni imkanlar sferasıdır və o, obyektiv gerçəklik kimi dəyişməz, statik mahiyyət kəsb etmir, üfüqlərin genişlənməsinə xidmət edir. A.Maslou göstərir ki, bu baxımdan, sosial psixologiya mədəni relyativizmin qalıqlarını öz üzərindən atmalı, insanın əzilmişliyini, passivliyini göylərə qaldırmamalıdır. Sosial psixologiya daxili gücün yetişməsini, şəxsiyyətin inkişafını öyrənərək insani dəyərlərin empirik sistemini işləyib hazırlamalıdır [7, s.241]. Bu mənada, sosiallaşma mövcud sosial normalarla

özünügerçəkləşdirən şəxsiyyətin dinamik münasibətini tələb edir.

Uyğunlaşma sosiallaşmanın şərtləndirici ünsürü kimi

Müasir cəmiyyətin inkişafı göstərir ki, insan yeni iqtisadi, siyasi şəraitə uyğunlaşmağı çətdirmir. Bu şəraitdə sosial mühitlə insanın münasibətlərinin mexanizmlərini nizama salmağa kömək edən sosial işçinin və əhaliyə müxtəlif yardım xidmətlərinin rolu artır. Uyğunlaşma prosesinin özü şəxsiyyət və mühitin adekvatlığına gətirən bu və ya digər orqanların, mexanizmlərin, funksiyaların yenidən qurulmasıyla, yenilənmiş bacarıqların, vərdişlərin təkmilləşdirməsi ilə bağlıdır. Uyğunlaşma problemi həm pedaqoji, həm psixoloji, həm də sosial-iqtisadi, tibbi və bioloji və digər səviyyələrdə tədqiq olunan ən fundamental fənlərarası elmi problemlərdən biridir. Uyğunlaşma prosesi ikiliklə səciyyələnir. Onda yeni imkanlar əldə edilir və eyni zamanda artıq olanlar yenidən qurulur. Fəaliyyətin effektivliyinin saxlanması başqa vəziyyətlərdə vərdişə hazırlığın sayəsində olur. Uyğunlaşma qabiliyyəti yalnız dəyişən şəraitə uyğunlaşmada deyil, həm də kəskin çətinlikləri dəf etməyə kömək edən təkmilləşdirilmiş davranış üsullarının hazırlanmasında ifadə olunur. “Uyğunlaşma” anlayışı sosial və ya bioloji aspektlərin tədqiqindən asılı

olaraq müxtəlif mənalara malik ola bilər. Təbii səviyyədə insanın uyğunlaşmasının müzakirəsi bioloji, fizioloji və psixoloji uyğunlaşmanın ayrılmasını güman edir. Sosioloji yanaşmada adaptasiya şəxsiyyət və sosial mühitin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi qiymətləndirir. Yəni cəmiyyətin əsas dəyər və normalarının, sosial rollarının mənimsənilməsidir. Ekzistensial yanaşma insanın cəmiyyətdə adaptasiyasını inkar edir. Bu yanaşmanın konsepsiyasına görə insan azad varlıq olaraq cəmiyyət və onun qanunlarından asılı deyil. Uyğunlaşmanı qəbul edən digər yanaşmalarda adaptasiyaya cəmiyyətin tələblərinə qoruyucu mexanizm, stressdən çıxış və gərginliyi dəf etmək prosesi kimi baxılır. Uyğunlaşma prosesində şəxsiyyət mühitə uyğunlaşır, bununla o, öz xüsusiyyətlərini, dəyər meyarlarını, özünü idenfikasiyasını və rol davranışını dəyişir. [8, s.113].

Uyğunlaşma sosial-psixoloji-fərدي və qrupun qarşılıqlı fəaliyyəti prosesi, insan məqsədlərinin, dəyər və normalarının mənimsənilməsi ilə bağlı, müəyyən bir təfəkkür tələb edir. Təcrübəli əlaqələr sistemində ehtiyaclara uyğun olaraq yer və statusu müəyyənləşdirmək qrupda muhum rol oynayır. Bir şəxs bir qrupa müxtəlif yollarla uyğunlaşa bilər: a) qrupun əsas xüsusiyyətlərinə, tələblərinə və gözləntilərinə uyğun olaraq özünü dəyişmək yolu ilə; b) şəxsi niyyətlərə (məqsədlərə,

ehtiyaclara və motivasiyaya) uyğun olaraq qrupun müəyyən xüsusiyyətlərində dəyişiklik etmək; c) şəxsiyyət mexanizmlərinin istifadə əsasında (təzyiq və repressiya, reqressiya və s.) və qrupa qoşulma prosesində yaranan problemlərin rəşional həlli. Sosial psixologiyada kiçik bir qrupda şəxsiyyətin öyrənilməsinə üç yanaşmadan - “şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin bir funksiyası kimi uyğunlaşma”, “qrup xüsusiyyətlərinin funksiyası kimi uyğunlaşma”, “fərdlərin və qrupun qarşılıqlı fəaliyyətinin bir funksiyası kimi uyğunlaşma” dan ibarətdir. Birincisi, diqqəti şəxsiyyətin müəyyən keyfiyyətlərinə yönəldir və bu, onun uyğunlaşma səviyyəsini müəyyənləşdirir. Belə keyfiyyətlərin aspektləri genişdir: fizioloji (məsələn, sinir sisteminin xüsusiyyətləri, yüksək sinir aktivliyinin növü), psixoloji (xüsusiyyətlər və temperament növü), sosial-psixoloji (xarakter xüsusiyyətləri, dəyərlər, özünü tanıma).

Sosial uyğunlaşmaya fasiləsiz ünsiyyət proses kimi baxmaq olar, hansında ki, insanlar, bir-birinə uyğunlaşaraq, sosial mühitin müxtəlif struktur elementləriylə qarşılıqlı təsirin yeni üsullarını müəyyən edir. Bu halda şəxsiyyətin yaranmış sosial münasibətlər sisteminə inteqrasiyası sosial uyğunlaşmanın hədəfi olur. Bu dəyərlər və normalar sistemini əks etdirən, qrupda davranışı müəyyən edən

davranış stereotiplərinin hazırlanmasını güman edir, həmçinin şəxslərarası ünsiyyətin bacarıq və vərdeşlərin əldə edilməsini müəyyən edir. Sosial-psixoloji uyğunlaşma probleminə bütövlükdə insanın davranışının sosial tənzimləməsinin təsadüfi hadisəsi kimi baxmaq olar. Sosial uyğunlaşma insan həyatında olan dəyişikliklərə münasibət göstərmənin fasiləsiz prosesidir. İnsan hər gün həyatın dəyişən şəraitilə rastlaşır, bu da ondan yalnız uyğunlaşmanı deyil, həm də şəxsiyyətin inkişafını, onun mənəvi zənginləşməsini tələb edir. Sosial adaptasiya prosesinin xarakterik xüsusiyyəti fəaliyyətin xarici və daxili şəraitin dəyişilməsi nəticəsində şəxsiyyətin hazır davranış üsulunun olmamasıdır. Bunun nəticəsində onun fəaliyyəti üçün sosial standartlar, stereotiplər, etalonların hazırlanması zərurəti yaranır.

Uyğunlaşma vəziyyətin dəyişikliyi, transformasiyası nəticəsində şəxsiyyətin daha çox məruz qaldığı dəyişikliklərdir. Dəyişikliklər insan həyatını daim müşayiət edir. Buna görə hər bir individ üçün kritik dövrlərə, dönüş anlarına hazır olmaq, yeni şəraitdə öz həyat mövqeyinə şüurlu şəkildə yenidən baxması əhəmiyyətlidir. Bu dəyərli, aktiv uyğunlaşmaya hazırlığın real ilkin şərtlərini yaradır. Bir halda ki, həyatın ictimai-iqtisadi şəraiti, siyasi və mənəvi-etik oriyentasiyalar, ekoloji vəziyyət və s. daim

dəyişir, insanın psixoloji uyğunlaşması prosesi fasiləsiz olur.

Nəticə

Beləliklə, sosiallaşma və uyğunlaşma prosesini sosiologiyada və eləcə də sosial psixologiyada fenomenoloji yanaşmadan çıxış edərək müəyyənləşdirdiyimizdən birgəyaşayış və bu birgəyaşayışın davamlılığı fərdin ictimai normalara, qaydalara sadəcə uyğunlaşmasını deyil, onun şəxsiyyət kimi özünügerçəkləşdirmə imkanlarının mövcudluğunu tələb edir. Uyğunlaşma fenomeninin sosial-psixoloji təhlilini də bu aspektdən nəzərdən keçirdik. Fenomenoloji yanaşmadan çıxış edən sosial-psixoloji baxış cəmiyyətin mütləq və yaxud da ki, mexaniki mahiyyətinə əsaslanmır. Bu yanaşmaya əsasən ictimailəşmə prosesinin qanunauyğunluqları mexaniki mahiyyət kəsb etmir, o, hər zaman özündə müəyyən bir anlamı daşıyır. İctimaiyin əsasında insanın intersubektiv xüsusiyyəti dayanır və digər reallıqlarla müqayisədə bu reallıq ilkin və ali mahiyyət daşıyır. Fenomenoloji yanaşmadan çıxış edərək deyə bilərik ki, ictimailəşmə prosesi zamanı uyğunlaşmanın öyrənilməsi fərdin dünyanı mənalandıraraq öz imkanlarını açması aspektindən təhlili müasir fəlsəfi, sosioloji və psixoloji yanaşmalarda özünə geniş yer almışdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Ali məktəblər üçün dərslik. «ÇİNAR-ÇAP» BAKI - 2002. 288 s.
2. Абабков, В. А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В. А. Абабков. М.: Перре; СПб.: Речь, 2004, 166 с.
3. Андреева Г. М. Социальная психология. М. 2003
4. Березин, Ф. Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. Л.: Наука, 1988, 289 с.
5. Богомолов, А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А. М. Богомолов Психологическая наука и образование. 2008, № 1. С. 67–73.
6. Богомолов, А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа / А. М. Богомолов Психологическая наука и образование. 2008, № 1. С. 67–73.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / 3-е изд. СПб.: Питер, 2006, 352 с. (Серия «Мастера психологии»).
8. Меерсон Ф.З. Адаптация, стресс и профилактика / Ф. З. Меерсон. – М.: Наука, 1981, 278 с
9. Психоанализ и культура: Избранные труды Карен Хорни и Эриха Фромма. М.: Юрист, 1995. 623 с. (Лики культуры) .

10. <https://studfiles.net/preview/4346570/>

11. <http://www.psychologies.ru/glossary/01/adaptatsiya/>

Методологические проблемы социализации и процесс адаптации

Абстракт

В статье под названием «Методологические проблемы социализации и процесс адаптации» процесс социализации анализируется феноменологическим подходом, который формируется в социологии. В то же время изучается влияние этого подхода на изучение различных школ социальной психологии. В этом смысле фактор адаптации в процессе социализации также исследуется самооценкой личности и понятием жизненного смысла.

Methodological Problems of Socialization and Process Of Adaptation

Abstract

In the article titled “Methodological problems of socialization and process of adaptation” the process of socialization is analyzed by the phenomenological approach that is formed in sociology. At the same time, the influence of this approach on the study of various schools of social psychology is being studied. In this sense, the factor of adaptation in the process of socialization is also investigated by self-esteem of the individual and the concept of the vital meaning.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Sosial psixologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 11 fevral 2018-ci ildə daxil olmuşdur

PEDAQOJİ KONFLİKTİN HƏLLİNDƏ MÜƏLLİMİN DAVRANIŞ STRATEGİYASI

Manaf Səmədzadə

ARTİ-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

E-mail: manaf.semedzade@mail.ru

Açar sözlər: müəllim, şagird, pedaqoji proses, konflikt, davranış strategiyası.

Ключевые слова: учитель, ученик, педагогический процесс, конфликт, стратегия поведения.

Key words: teacher, pupil, pedagogical process, conflict, behavioral strategy.

Məqalədə təlim prosesində yaranmış pedaqoji konfliktlərin həlli prosesində müəllimin konkret vəziyyətə uyğun seçmiş olduğu davranış strategiyalarından bəhs olunur. Qeyd olunur ki, müəllim davranış strategiyası seçərkən və tətbiq edərkən təlimin və təhsilin əsas məqsəd və prinsiplərini, qəbul edilən qərarların uzunmüddətli perspektivlərini nəzərə almalıdır.

Problemin qoyuluşu. Bəşəriyyətin bütün inkişaf mərhələləri insan faktorunun formalaşması, inkişafı və idarəçiliyi ilə tənzim olunur. Cəmiyyətin “ağıllı”insana həmişə ehtiyacı var. Güzəranımızı asanlaşdıran yüksək texnologiyalar, “ağıllı” texnikalar məhz bu insan təfəkkürünün məhsuludur. Bu baxımdan insanların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, istedadlı insan potensialını gücləndirmək üçün müasir

təhsilin üzərinə böyük vəzifələr düşür [1].

Müasir məktəbdə istedadlı şagirdlərin aşkarlanması, onların qabiliyyətlərinin inkişafı, dəstəklənməsi və gerçəkləşməsi prioritet istiqamətlərdən sayılır [2]. İstedad əlamətləri inkişaf xüsusiyyətindən asılı olaraq heç də həmişə harmonik olmur. Bu səbəbdən belə şagirdlərin bəzən düzgün qəbul olunmaması təlimdə konfliktləri qaçılmaz edir. Təlim prosesində belə konfliktlərin mövcudluğu istedadlı şagirdlərin itirilməsinə səbəb olur. Apardığımız tədqiqatda belə konfliktlərin yaranma səbəbləri, gedişatı eləcə də mümkün həll strategiyaları araşdırılıb, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Mövcud vəziyyətin nəzəri və praktik təhlili. Təlim prosesi ilə bağlı çoxsaylı konfliktlərin təhlili göstərmişdir ki, adətən konfliktdə tərəf kimi iştirak

edənlər bir qayda olaraq konfliktin əsl mahiyyətini dərk etməzlər və ya mövcud vəziyyəti birtərəfli qiymətləndirirlər [10]. Onların diqqətləri konfliktin zahiri təzahür əlamətlərinə, yəni onun nəticələrinə yönəlmiş olur. Belə halda konfliktin həllinə yönəlik tədbirlər az səmərəli olur və əslində onun uzanmasına səbəb olur. Pedaqoji konfliktlərin yaranma səbəbləri müxtəlif təsnifatlara bölünür:

Pedaqoji konfliktlərin obyektiv səbəbləri kimi şagirdlərin əsas təməl tələbatlarının kifayət qədər ödənilməməsi, şagirdlərin müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilməsinin zərurəti, formallaşmış təhsil sistemlərində şagirdlərin şəxsi problemlərinə etinasızlıq, laqeydliyi misal göstərmək olar[6]. Digər tərəfdən təhsil müəssisələrində müəllimlər, valideynlər, dostlar, müəyyən dəyərə malik digər şəxslərə nəzərən şagirdlərin icra etməli olduqları rolların müxtəlifliyi, onlara qarşı irəli sürülən fərqli bəzən də ziddiyyətli olan çoxsaylı tələblərdə konfliktli situasiyaları qaçılmazdır[14].

Pedaqoji konfliktlərin subyektiv səbəblərini müəllim və şagirdlərin psixoloji uyğunsuzluqları, təlim prosesinin iştirakçılarında kommunikativlik mədəniyyətinin aşağılığı və ya olmaması, müəllim və ya şagirdlərdə ciddi şəxsi problemlərin, güclü əsəbi gərginliyin, stresin olması kimi qruplaşdırmaq olar. Şagirdlərin intellektual

və fiziki imkanlarının onlara qarşı irəli sürülən tələblərə uyğun olmaması, təlim prosesində müstəqilliyin, yaradıcı başlanğıcın olmaması, şagirdlərin özünəqiyməti ilə müəllimin onlara verdiyi qiymətlər arasındakı uyğunsuzluq müəllimin kifayət qədər səriştəyə malik olmamasının göstəricisidir[5].

Göründüyü kimi təlim prosesində konflikt vəziyyətlərin yaranması labüddür və onların baş verməsini şərtləndirən çoxsaylı obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur.

Konfliktlərin yaranma səbəbi müxtəlif olduğundan, onların profilaktikası zamanı yol verilən səhvlərdə müxtəlifdir. Fikrimizcə, konfliktin genişlənməsinə səbəb məhz onun həllində buraxılan səhvlərdir.

Təəccüblü hal budur ki, konfliktin uzanmasında şagirdlərlə müqayisədə müəllimlərin fəaliyyətləri daha çox üstünlük təşkil edirlər[11].

Bunun qarşısını almaq üçün uşaqlar arasında münəqişə halını müşahidə edən müəllimlərin zərurət olmadıqda uşaqlar arasında olan hər bir münəqişəyə müdaxilə etməyi məqsədəuyğun deyil. Uşaqlara gələcək həyatlarında konfliktlərdən baş açmaq, onları müstəqil həll etmək təcrübəsi də lazım olacaq. Belə hallarda mümkün riskləri düzgün dəyərləndirmək və vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq lazımdır[7].

Konfliktə müdaxilə zamanı müəllim tərəflərin heç birinə tərəfkeşlik

etməyə çalışmamalıdır. Uşaqlara izah edilməlidir ki, münaqişəni kimin başladığından asılı olmayaraq, hadisələrin sonrakı gedişi üçün tərəflərin hər ikisi məsuliyyət daşıyır. Uşaqlara münaqişəli vəziyyətdən çıxmağa, toplanmış kin və qəzəbdən azad olmağa cəhdlər edərkən elə etmək lazımdır ki, problem şəxsiyyətlər üzərinə keçid almasın. Baş verənləri şərh edərkən tərəflər digərlərinin şəxsiyyət çatışmazlıqlarını və fiziki göstəricilərini müzakirə etməməlidirlər[9].

Pedaqoji konfliktlərin həlli prosesində davranış strategiyalarını seçərkən və tətbiq edərkən təlimin və təhsilin əsas məqsəd və prinsiplərini, qəbul edilən qərarların uzunmüddətli perspektivlərini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Təlim prosesində yaranmış konfliktlərin həlli zamanı müəllim konkret vəziyyətə uyğun olaraq aşağıda sadalanan davranışlardan birini seçə bilər[13]:

1. Konfliktli davranış. Şagird şəxsiyyətinin neqativ qiymətləndirilməsi, onun təhqir edilməsi mövqeyinə və ya davranışına qarşı istehza, hiddətlənmək, əsəbilik, cəza tətbiqi və s.

2. Konfliktədavamlı davranış. Problemdən yayınma, həllin ləngidilərək daha münasib vaxta təxirə salınması, kompromis variantlara meyillilik və s.

3. Konstruktiv davranışlar. Vəziyyətin əlverişsiz yöndə inkişafını əngəl-

ləmək, onu konstruktiv məcraya yönəltmək, barışıq addımı atmaq, gözənlilməz jestlər etmək və s..

1-ci davranış variantı gərginliyin artmasına, konfliktin şiddətlənməsinə səbəb olur, müəllimin əsas vəzifələrindən olan şagirdlər üçün səmərəli inkişafetdirici mühitin yaradılmasına ziddir.

2-ci davranış variantı yaranmış olan pedaqoji problemi həll etmir, konflikt vəziyyətinin davam etməsinə, zaman keçdikcə onun səmərəli şəkildə həllinin tapılmasını ləngitməyə səbəb olur.

3-cü davranış variantı vəziyyətin düzgün dəyərləndirilməsi, qeyd edilənlərin səriştəli şəkildə, yüksək peşəkarlıqla icra edilməsi zəminində təlim qrupunda yaranmış olan psixoloji gərginliyin azalmasına səbəb olacaq, təlimin məqsədlərinin gerçəkləşməsinə, müəyyən zaman ərzində konflikt vəziyyətin həll olunmasına səbəb olacaqdır.

Konflikt özlüyündə prosesdə baş verən və ya mövcud olan problemlərdən xəbər verir. Mühüm olan bu problemin mahiyyətinin düzgün dərk edilməsi və bundan sonra onun daha səmərəli və konstruktiv hesab edilən üsulların biri ilə həll edilməsidir. Belə olduqda, konfliktlər şiddətlənməyəcək və yığılıb qalmaqacaqlar. Konflikt vəziyyətlərin vaxtında və konstruktiv həlli qrupdakı şəxsiyyətlərarası

münasibətlərə müsbət təsir göstərəcək, pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini artıracaqdır[12].

Konflikt iştirakçılarının “qazanclarından” biri də onların psixi və fiziki sağlamlıqlarının durumunun pisləşməsidir. Buna səbəb baş verən güclü emosiyalar nəticəsində təfəkkür proseslərinin “yavaşması” və “daralması” və psixikanın daha primitiv laylarının işə düşməsidir[8].

Beləliklə, konfliktliliyin zəifləməsi üçün birinci növbədə edilməli olan, empatiyanın ifadə edilməsidir. Bundan ötrü başqasının vəziyyətinə “girmək”, onun hisslərini başa düşməyə çalışmaq lazımdır.

Konfliktin yumşaldılmasının ikinci vasitəsi – validləşdirmədir, yəni digər insanın həyəcanlarını təsdiq etmək, onların ciddiliyinə inamı və razılığı ifadə etmək. Digər adama anlatmaq lazımdır ki, onun hissləri real, həqiqi və dərin hisslər kimi qəbul edilir.

Konfliktin gedişində edilməli olan üçüncü fəaliyyət – dərk edilmə və ya vəziyyətin, münasibətlərin və s.-nin aydınlaşdırılmasıdır. Dərk edilmə adətən, konfliktin predmeti, qarşıdurmanın faktiki tərəfi barədə informasiyaların əldə edilməsi üçün sualların verilməsi yolu ilə baş tutur. Bir çox hallarda konfliktin dərk edilməsi yalnız faktları deyil, həm də emosiyaları, konfliktin tərəfləri arasındakı münasibətləri də ehtiva edir. Bu zaman

müəllimin açıq suallardan istifadə etməsi zəruri hal hesab olunur[3,4].

Konfliktdə zəruri olan dördüncü bacarıq – ümumiləşdirmədir, yəni problemin və ya onun əsas məqamlarının təkrar edilməsi, başqa sözlə ifadə edilməsidir. Ona görə ki, bütün tərəflər konfliktin və ünsiyyətin gedişində nəyin necə başa düşüldüyünə əmin olmalıdırlar. Ümumiləşdirmə - konflikt və ya ünsiyyət bir mərhələdən digərinə keçərkən, həmçinin, çoxmərhələli qarşılıqlı münasibətlər yekunlaşarkən xüsusilə zəruridir[15].

Pedaqoji prosesin keyfiyyəti təkcə tədrisin düzgün təşkil ilə deyil, eyni zamanda tədris iştirakçıları arasındakı düzgün qurulan münasibətdən asılıdır. Bu xüsusda istedadlı uşaqların qarşılaşdığı problemlər daha qabarıqdır.

Problemin aktuallığı.

Pedaqoji konfliktlərdə müxtəlif davranış strategiyalarının əsaslandırılması və hər bir konkret konflikt hadisəsi üçün optimal strategiyanın seçilməsi imkanı və bu sərişətlərə yiyələnmək, onları başqalarına öyrədə bilmək imkanı və zərurəti konfliktlərə pedaqoji təzahürlər kimi baxılması fikrini əsaslandırır. Konfliktlərin bütün fəaliyyət sahələrində yaranması mümkündür. Təlim mühitinin öz ziddiyyətli təbiətindən yaranan və iştirakçı tərəfləri müxtəlif fərdi xüsusiyyətlər, yaş, təcrübə, məqsəd və keyfiyyətlərə malik insanlar olan pedaqoji konfliktlər

səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə özünə-məxsusluğu ilə fərqlənilirlər.

Problemin elmi yeniliyi.

Məqalədə istedadlı uşaqların təlimində baş verən konfliktlərdə müəllim üçün düzgün davranış strategiyasının seçilməyinin psixoloji-pedaqoji əsasları müəyyən edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Məqalədən təlim prosesinin daha səmərəli təşkili, şagird kollektivində sağlam mənəvi, psixoloji mühitin yaradılması üçün müəllimlər, praktik psixoloqlar, tədqiqatçılar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhsil Kurikulu, Bakı: 2008.

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı: 2009.

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı:Çap-poliqraf, 2003, 345 s

4. Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı, “Aspoliqraf”, 2008, 268 s.

5. Bəylərov E.B. İstedadın psixoloji diaqnostikası, “Aspoliqraf”, 2008, 300 s.

6. Bəylərov E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənəndirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı: “Təhsil”, 2008, 224 s.

7. Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların təlimin məzmununa dair // Psixologiya

jurnalı. BDU. Bakı: 2009. № 1, s. 36-46.

8. Bəylərov E.B. İstedad və onun inkişafının psixoloji məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 248 s.

9. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi / Monoqrafik tədqiqat: Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

10. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.

11. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: 2008, 479 s.

12. Андреев В. И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов. Казань: [Фирма «СКАМ»], 1992. - 142 с.

13. Столяренко Л.Д. Кодекс успешного поведения в конфликте. [Электронный ресурс] / Л.Д. Столяренко.- Режим доступа: http://www.elitarium.ru/2010/12/10/kodeks_povedeniya_konflikt.html

14. Чернышев А.С. Практикум по решению конфликтных педагогических ситуаций / Чернышев А.С. - . - Ростов н/Д.: Феникс, 2010 – 192 с

15. Темина С. Ю. Конфликты школы или школа конфликтов. — МПСИ, МОДЭК, — 2002, - 144 с.

***Поведенческий стереотип учителя
в решении педагогического конфликта***

Абстракт

В статье рассматриваются стратегии поведения, которые учитель выбирает в определенном контексте в процессе обучения педагогическим конфликтам в процессе обучения. Следует отметить, что при выборе и применении поведенческого слоя учитель должен учитывать основные цели и принципы обучения и образования и долгосрочные перспективы принимаемых решений

***Teacher's behavioral stereotype in the solution
of pedagogical conflict***

Abstract

The article deals with the behavioral strategies that the teacher chooses in a specific context in the process of educating the pedagogical conflicts in the learning process. It should be noted that when selecting and applying the behavioral stratum, the teacher should take into account the main objectives and principles of training and education and the long-term perspectives of the decisions taken.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 14 yanvar 2018-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ PEŞƏSEÇİMİ VƏ ÖZÜNÜTƏYİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ

Çinarə Hüseynli

*Bakı Dövlət Universitetinin
Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrası*

Açar sözlər: *Yeniyetmə, peşə seçimi, özünütəyin, psixoloji mexanizmlər*

Ключевые слова: *подросток, профориентация, самоопределение, психологические механизмы*

Key words: *teenager, career guidance, self-determination, psychological mechanism*

Əvvəlki illərlə müqayisədə müasir şərtlərdə yeniyetmələrin peşəseçimi problemi çox aktualdır. Bu problemi aktuallaşdıran bir neçə istiqamət xüsusi olaraq özünü göstərir.

Əvvəla, son onilliklər ərzində insanın fərdi bacarıqlarını və qabiliyyətlərini həyata keçirməyə imkan verən peşələrin sayı xeyli artmışdır. Bu danılmaz faktdır.

İkincisi, şəxsiyyətin əmək fəaliyyətinə tələblər artmışdır. İşgötürənlər texnikada və texnologiyada dəyişikliklərə operativ şəkildə reaksiya verməyə, əməyin təşkilində müxtəlif yeniliklərə uğurla adaptasiya olmağa qadir olan mütəxəssislərin işə götürülməsində maraqlıdır. Belə səyyarlıq yalnız dəbin, nüfuzlu olmasının, yüksək əmək haqqının və s. təsiri altında deyil, öz təbii meyllərinə müvafiq olaraq peşə seçildiyi təqdirdə mümkündür.

Peşə seçimi münasibətlər sisteminin bir tərəfdən sosial tələblərə digər tərəfdən isə fərdi tələblərə və maraqlara tamamilə uyğun olduğu fəaliyyət növlərini axtarışının ümumi prosesinin bir hissəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, peşə seçimi özünütəyin prosesi ilə sıx bağlıdır və bir çox hallarda onları eyniləşdirirlər. Özünütəyinin psixoloji məzmununu müəyyən etmək üçün psixoloji ədəbiyyatlarda aparılmış təhlillər [1;2;5;6;10] göstərir ki, bu anlayış termin kimi müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Belə ki, şəxsiyyətin özünütəyini, sosial, həyat, peşə, mənəvi, ailə özünütəyini haqqında danışırlar. Bundan başqa, bu fenomen bir çox fənlər çərçivəsində tədqiq edilir. Bu anlayışın hüquqi, fəlsəfi, psixoloji, pedaqoji, sosioloji izahını ayırmaq olar. Buna görə özünütəyin fənlərarası kateqoriya statusu almışdır.

Multidisplinar yanaşmalardan hər biri şəxsiyyətin özünü-təyini fenomeninin özünəməxsus aydınlıq gətirir ki, bu da müəyyən konseptual sxem hazırlamağa imkan verir.

İstər peşə seçiminin, istərsə də özünü-təyinin fəlsəfi izahı onların sərhədlərini fəqləndirmir və göstərir ki, insanın şəxsi həyat yolu ilə bağlı həqiqəti dərk etməsi (antik fəlsəfə), həyatda öz yerini tapması, öz daxili aləminin şəxsi həyəcanlarına münasibət (fəlsəfi ekzistensializm), öz təbiətinin dərk edilməsi və onun qəbul edilməsi özünü-təyin prosesi kimi qəbul edilə bilər. Bu prosesin fəlsəfi məzmunu da əsas qayə prinsipal olaraq insanın özünü-dərk prosesi, özünü yaratması prosesidir.

Psixoloji baxımdan özünü-təyinin mənası insanın özü-özünə fasiləsiz olaraq “o kimdir, o nə bilir və nəyi bacarır” suallarını verməsidir. Əgər belə bir prosedura başlanıbsa, deməli yeniyetmə özünü-təyinin istiqamətlərini müəyyən etməyə çalışır.

Özünü-təyin insanın həyat dünyası ilə, həyatın mənasını axtarması ilə sıx bağlıdır, yaradıcı proses kimi təsəvvür edilir – özünü-dərk, özünü-qiyətləndirmə, özünü-tərbiyə, özünü-təhsil, özünü-təsdiq, özünü-gerçəkləşdirmə və özünü-aktuallaşdırma vasitəsilə özü-özünü yaratmaq [5;6]. Bu proseslərdə daxili özünü-təyin və xarici özünü-təyin əlaqələndirilir. Özünü-tə-

yinin yaradıcılıq kimi başa düşülməsi zaman həyat alternativləri arasında seçim zərurəti yarandıqda, hər şeydən əvvəl, özünü-təyinə ağıl qarşı durur. Özünü-yaradıcılıqda intuisiya böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fəlsəfi yanaşma bizə özünü-təyin prosesində insanın özünün daxili qüvvələrinin, onun ətraf aləmi təhlil etmək, özü-özünü hiss etmək (özün-refleksiya) qabiliyyətinin vacib rol oynadığını göstərir. İnsanın xarici özünü-təyini (sosial özünü-təyin) azadlıq və özünü-məhdudlaşdırma, fərdilik və özünü-eyniləşdirmə anlayışları ilə əlaqələndirilir. Bu kontekstdə peşədə özünü-təyin şəxsi özünü-təyinə daxil edilmişdir: insanın özü – özünü dərk etməsi, müəyyən fəaliyyət qabiliyyəti, bu fəaliyyətin mənasının özü və başqaları üçün başa düşülməsi, öz peşə vərdişlərinin inkişafı və s.

Xalis psixoloji yanaşmada özünü-təyinin psixoloji məzmununun başa düşülməsi diqqəti bu sosial – mədəni hadisənin digər aspektlərinə cəmləşdirir. Qatı determinizm (məsələn, freydizm, neobixeviorizm) nəzəriyyələrinə əsasən, insan hər hansı özünü-təyinə qadir deyil. İnsanın bütün hərəkətləri onun şüursuz və ya keçmiş təcrübəsi ilə təyin edilir [5,s.17].

Ortodoks psixolojizmdə özünü-təyin identifikasiya ilə eyniləşdirilir. Xüsusilə E. Eriksonun nəzəriyyəsində identifikasiya və ya eyniləşdirmə

özünütəyinin şəxsiyyətin özünü müəyyən şəkildə, onun həm özü – özünə, həm də ətraf mühitə münasibəti kimi xarakterizə edən eyniləşdirmə kimi təqdim olunmuşdur. Fəlsəfi yanaşmadan fərqli olaraq psixoloji yanaşmada özünütəyinin müəyyən sərhədləri olması faktına daha çox diqqət yetirilir. Onlar insanın təbiətinin (anadangəlmə fiziki, psixi xüsusiyyətlərlə) öz inkişafında nail olmağa can atdığı məqsədləri, tələbləri şərtləndirən sosial vəziyyətlərə müvafiq olaraq yenidən qurulması imkanları ilə təyin edilir. Başqa sözlə desək, zahiri səbəblər daxili şərtləri sındıraraq hərəkət edir [4, s. 359].

Aparılmış tədqiqatlar [6;10] göstərir ki, özünütəyinin prosessual və mərhələli xarakteri var. İnsanın bu və ya digər həyat sahəsində bu prosesin öz fərqli cəhətləri var (Y.A.Klimov, S.Pryajnikov və b.). Yeniyetmələrlə yuxarı sinif şagirdlərinin özünütəyini müqayisəsi göstərir ki, yeniyetmələrdən fərqli olaraq yuxarı sinif şagirdlərinin psixoloji xüsusiyyətləri (zamanın xüsusi şəkildə hiss edilməsi, müstəqilliyin, iradənin, məqsədyönlülüyün formalaşması) ilə və sosial mühitin təsiri ilə (yeniyetmə hələ valideynlərindən asılıdır, lakin artıq müstəqilliyə, yaşadları ilə ünsiyyətə can atır) səciyyələnən xüsusiyyətlərə malikdir. Həmçinin habelə yaxınlaşan məktəbi bitirmə məqamının obyektiv

amili, həyat strategiyasının seçilməsi zərurəti də onların fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır. Yeniyetmələr yuxarı sinif şagirdlərinə nisbətən peşə seçimində sabit xüsusiyyətlərə malik deyildirlər.

Psixoloji baxımdan özünütəyin insan fəaliyyətinin determinasiya sistemə aid edilir və şəxsiyyətin motivləri, məqsədləri, tələbatları, maraqları və dəyərləri ilə əlaqələndirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, insan özünüdərkə məhdudlaşmamalıdır, o həm də ətraf aləmi öyrənməli, ona bələd olmalıdır. Əks halda bu birtətəfli qaydada özünütəyindir.

Tədqiqatlar [9, s.195] göstirir ki, peşə seçimində özünütəyin psixoloji proses kimi təkə öz peşə meyllərini dərk etməsi deyil, həm də məktəb məzununun gələcəkdə işləmək niyyətində olduğu əmək fəaliyyəti sahəsinin və ona tələbatının öyrənilməsidir.

Pedaqoji nöqtəyi-nəzərindən özünütəyin şəxsiyyətin uşaq yaşlarından başlayaraq xüsusi olaraq öyrənməli olduğu vərdiş kimi başa düşülür [4, 5, 6]. Yəni o bir öyrənmə prosesidir və onun nəticəsində bacarıqlar, vərdişlər və biliklər formalaşır.

Qeyd olunmalıdır ki, özünütəyin qabiliyyəti özünün bütöv “Mən” obrazının yarandığı şəxsiyyətin inkişafı səviyyəsində yaranır. Peşə seçimi özünütəyinin bir növü kimi insanın qabiliyyətlərinə, meyllərinə, maraqla-

rına uyğun olmalıdır. Yalnız bu halda fərdin həm şəxsiyyət, həm də peşə özünügerçəkləşdirməsi mümkün ola- caq. Buna görə də özünütəyini sosial fəaliyyətin bu və ya digər növlərinə öz fiziki, psixi imkanlarının, meyllə- rinin dərk edilməsinə başlayaraq öyrənmək lazımdır.

Peşə seçiminin pedaqoji metodika- larına psixoloji testlər (özünü dərk etmə), özünütəşkil (öz vaxtını idarə etmək bacarığı, işlərini planlaşdırmaq, məqsəd qoymaq), özünüinkışaf, özü- nütəsdik vərdişlərinin yaranması daxil- dir. Bunun üçün artıq formalaşmış şəxsiyyətin (pedaqoqun) köməyi, ha- belə şəxsi fəallıq və daxili enerji zərur- ridir.

Beləliklə, psixoloji-pedaqoji yanaş- ma özünütəyinin çox vacib bir aspek- tini açır. Bu aspekt ondan ibarətdir ki, özünütəyinin erkən uşaqlıqdan şəxsiyyətin bütün böyümə prosesində yaranan vərdişdir. Ona sadəcə özü üçün uyğun olan variantları seçmək bacarığı daxil deyil, o həm də özünü dərk etmə, özünüinkışaf, özünütəşkil, habelə özünütərbiyə və özünütəhsil kimi həyati vacib təcrübələr sistemidir. Bu anlayışlarda “özünü” sözü tək-cə müstəqilliyi bil- dirmir, həm də şəxsiyyətin şüurlu şəkildə, hər şeydən əvvəl, öz meylləri- nin və qabiliyyətlərinin aşkar edilmə- sinə və həyata keçirilməsinə yönlən- məsini bildirir.

Tədqiqatlar [1;2;5;6] göstərir ki, istənilən özünütəyinin, xüsusən peşə özünütəyini insanın yaşadığı konkret həyat situasiyasından, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni şərtlərdən təcrid edilmiş şəkildə həyata keçirilə bilməz. Şəxsiyyətin özünütəyinin anlayışının mahiyyətinin və məzmununun başa düşülməsinə sosioloji yanaşmanın spesifikası bununla şərtləndirilmişdir. Bu hadisə fərdin (onun meyllərinin, maraqlarının, tələbatlarının) və cəmiyyətin (ictimai tələbatlar, normalar, mədəni dəyərlər, sosial şərtlərin, mexanizmlərin uçotu) şəxsiyyətin maksimum özünüger- çəkləşdirməsinə yönəlmiş xüsusi qarşılıqlı təsiri kimi nəzərdən keçirilir. Özünütəyində xarici amillər də, yəni ictimai tələbatlar, normalar, dəyərlər və müvafiq olaraq onların ötürücüləri, ifadəediciləri və s. olan amillər az əhəmiyyət kəsb etmir. Özünütəyinin sayəsində şəxsiyyət bu və ya digər kiçik birliyin bir hissəsi olmaqla sosial strukturda müəyyən yer tutur [11, s. 47].

Beləliklə, deyə bilərik ki, özünü- təyinin tək-cə özünü “təyini” deyil (hərfi mənada), həm də eyni zamanda bir neçə səviyyədə baş verən xüsusi sosial qarşılıqlı təsir üsuludur. Bu sosial təsir üsullarını aşağıdakı kimi qrup- laşdırmaq olar:

1) Özü-özü ilə (burada özünüdərk, özünüinkışaf – öz fərdi meyllərinin

baş a düşülməsi vərdisləri vacibdir) qarşılıqlı təsir;

2) Xarici vəziyyətlərlə (bunlar sosial status, maddi imkanlar, hər hansı hadisələr, məsələn, məktəbin bitirilməsi və ətrafdakıların—valideynlərin, yaşlılarının, özünütəyin vərdislərinin formalaşmasında kömək göstərən pedaqoqların təsiri kimi hallardır) qarşılıqlı təsir;

3) Bütünlükdə cəmiyyətlə (fərdi tələbatların ictimai tələbatlarla uyğunlaşdırılması əsasında sosial sistemə daxil olma üsulları sistemi) qarşılıqlı təsir [9, s.192].

Peşədə özünütəyin müəyyən peşə cəmiyyətinə daxilolma prosedir. Burada təkcə konkret əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün şəxsi qabiliyyətlərin deyil, həm də bu və ya digər peşə sahəsində dəyərlər, normalar, tələblər və imkanlar haqqında adekvat təsəvvürün nəzərə alınması zəruridir. Buna görə də sosioloji yanaşmada peşə özünütəyini təkcə fəal şəxsiyyətlə əlaqələndirilmir, həmçinin bu və ya digər peşənin seçilməsini əsaslandıran təsirlər sistemini təşkil edən xarici amillərin rolu da vacibdir.

Apardığımız tədqiqat müasir yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçiminin müəyyən ətalətini də göstərir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Yuxarı sinif şagirdlərinin seçdiyi peşələr

Peşələr	Göstərici, %-lə
Rəhbər, idarəçi	15
Tibb işçisi, həkim	25
İqtisadçı, bank işçisi	22
Hüquqşünas, hakim, prokuror	27
Jurnalist (piar, reklam)	8
Mühəndis	7
Memar, dizayner	10
Proqramçı	5
Yaradıcı peşələr	5
Psixoloq, sosioloq	7
Filoloq, linqvist, tərcüməçi	8
Bioloq, ekoloq, kimyaçı	5
Servis və turizm	8
Hərbiçi	2
İdmançı	4

Ekspressiv sorğu göstərdi ki, yeniyetmə və gənclər arasında daha geniş yayılmış peşə iqtisadçı və hüquqşünas peşələridir. Cəmiyyətin real vəziyyəti ilə tutuşdurduqda əmək bazarında belə mütəxəssislərin həddindən artıq çox olması statistik göstəricilərlə sübut olunur. Bəs nədən yeniyetmə və gənclər bu sahələrə üstünlük verirlər?

Apardığımız təhlillər göstərdi ki, belə vəziyyətin yaranmasının səbəblər

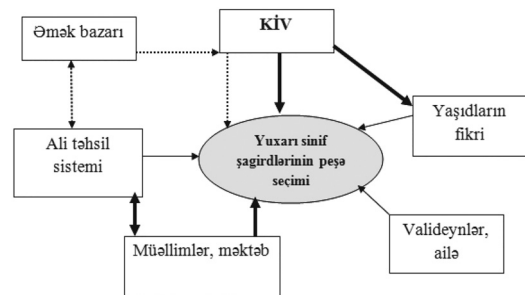
rindən biri yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən konkret peşənin seçiminin əsaslarında gizlənilir. Onların yarısından çoxu öz seçiminin səbəbi kimi yüksək əmək haqqını, nüfuzlu olmasını və qabiliyyətlərinə uyğun olmasını göstərir. Peşənin nüfuzlu olmasına istiqamətlənmək onu bildirir ki, yeniyetmə daha çox dəbə, bəzi zahiri, “gözəl, uğurlu həyat” nümunələrinə yönəlir.

Peşənin nüfuzlu olması mövzusunun özü keçən əsrdə sosioloqları tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. O vaxtdan bəri müxtəlif peşələrin nüfuzlu olmasının məzmunu dəyişmişdir. Bu gün peşənin nüfuzlu olması təkcə cəmiyyət üçün faydalılıqla (XX əsrin ortaları) və yüksək əmək haqqı ilə (XX əsrin 90-cı illəri – 2000-ci illərin əvvəlləri) assosiasiya edilmir, həm də müəyyən şəkildə, həyat tərzilə əlaqəlidir [11, s.45].

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün gənclər bəlkə də onların ötən əsrin ortalarında və sonunda yaşayan yaşlılarından daha mürəkkəb vəziyyətdədirlər. Müasir cəmiyyət üçün səciyyəvi olan informasiya məkanının bolluğu, bir tərəfdən, əlbəttə, seçim imkanını genişləndirir, lakin digər tərəfdən, hələ tam böyüməyən, asanlıqla təsir altına düşən gənclərin şüuruna uğurlu, gözəl, yüngül və buna görə də arzu edilən həyatın süni nümunələrini təlqin edir. Bütünlükdə yeniyetmələrin gələcək haqqında təsəvvürləri çox vaxt

onların peşə seçimləri kimi yayğındır. Gənclərin çoxunun öz gələcək peşəsi kimi rəhbər, idarəedici peşələrə üstünlük verməsi onların özünü təsdiq tələbatı və ya sıxışdırılmış güc hissəsinin təzahürü kimi təqdim etmək olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələr bu gün gənclərin peşə seçiminə çox güclü təsir edən sahələrdən biridir və bu təsiri hələ ki, müsbət adlandırmaq olmaz. KİV-dən başqa, digər amillər də mövcuddur ki, peşə seçimi onların təsiri altında baş verir və onları sxem şəklində vermək olar Bütün bunlarla yanaşı yeniyetmələrin peşə seçiminə əmək bazarının təsirini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələr praktik olaraq istehsalatın müxtəlif peşə mütəxəssislərinə real tələbatları haqqında aydın təsəvvürə malik deyillər. Çünki onların əksəriyyəti işəgötürənlərin tələb etdiyi peşələri seçməkdə davam edirlər.

Şəkil 1. Yeniyetmələrin peşə seçiminə təsir edən amillər [9, s.191].

Tədqiqatlar göstərir ki, əmək bazarının tələbatları ilə əsaslanmayan

peşə özünü-təyini bir sıra hallarda yeniyetmələrdə peşə sahəsinin seçimi kommersiya ilə məhdudlaşır. Onlar hesab edirlər ki, yalnız malları və ya xidmətləri satmaqla pul qazanmaq olar (bu zaman söhbət mağazada satıcı peşəsindən deyil, onun sahibi və ya iri şöbənin rəhbəri haqqında gedir).

Yeniyetmələrin əmək bazarı haqqında adekvat informasiyanın olmaması da əhəmiyyətli dərəcədə müasir məktəbin mövqeyi ilə müəyyən edilir. Məktəb praktik olaraq şagirdlərin peşə özünü-təyininin qayğısına qalmır.

Cədvəl 1

Yuxarı sinif şagirdlərinin peşə seçiminin səbəbləri

Peşələr	Hissə, %
Bu peşə ilə məşğul olmaq üçün mənim qabiliyyətim var	39
Bu yüksək maaşlı peşədir	20
Nüfuzlu peşədir	16
Peşə profil təlimi üzrə alınan biliklərlə bağlıdır	15
İş tapmaq asan olacaq	7
Bu peşə nümayəndələrinin fikri təsir etdi	7
Valideynlərim belə istədi	35
Müəllimlər tövsiyə etdilər	12
Bilmirəm	2

Q e y d: Cavabların cəmi 100% artıqdır, çünki respondent bir neçə cavab variantı seçə bilmişdir.

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi peşə seçimi səbəbləri arasında müəllimin tövsiyəsini yeniyetmələrin cəmi 12% seçmişdir. Profil siniflərində təlim yuxarı sinif şagirdlərinin peşə özünü-təyininə böyük təsir etmir, çünki onların fikrincə, təlim əsasən profil fənlərin dərindən tədrisi ilə məhdudlaşır (15%). Sorğuda iştirak edən yeniyetmələrin çox az hissəsi hesab edir ki, profil təlimi müəyyən dərəcədə onların peşə seçiminə təsir etmişdir. Bu qiymətləndirmə onunla izah edilir ki, tədris prosesində kompleks peşəyönümü işi həyata keçirilmir.

Müəllimlərlə aparılmış soğular göstərdi ki, müəllimlərin bir çoxu öz işini dərinləşdirilmiş proqram və müvafiq ixtisas profilli ali məktəblərə daxil olmasına hazırlıq üzrə bir sıra məktəb fənlərinin tədrisinə yönəldir, bu zaman biliklərin alınmasında yuxarı sinif şagirdlərinin əksəriyyətinin və onların valideynlərinin real tələbatı nəzərə alınmır (müəllif).

Məktəb peşə özünü-təyini vərdişlərinin yaranması vəzifəsinin həllini ailənin üzərinə qoyur. Sorğu göstərdi ki, yuxarı sinif şagirdlərinin 35% valideynlərin onların peşə seçiminə böyük təsirini qəbul edir.

Görünür ki, qalan şagirdlər ailənin, kütləvi informasiya vasitələrinin, tanış-

ların öz seçimlərinə təsirini dəqiq izləməyərək hesab edirlər ki, onlar müstəqil şəkildə onların qabiliyyətlərinə, habelə nüfuzlu olması və yüksək əmək haqqı haqqında təsəvvürlərinə daha çox uyğun olan peşəni tapırlar. Onlar mahiyyət etibarilə bu iki ziddiyyətli amili (daxili və zahiri) birləşdirməyə necə nail olurlar – bu sual hələ ki, açıq qalır.

Yeniyyətlərin peşə seçiminin öz qabiliyyətlərinə uyğun olması barədə danışarkən çox vaxt az məlumatlı olduqları konkret peşəni deyil, təhsilin istiqamətini, məsələn, humanitar, texniki, riyazi və s. nəzərdə tuturlar. Belə çıxır ki, bir çoxları üçün daha vacib daxili amil (seçimin fərdi qabiliyyətlərinə uyğunluğu) peşə seçimi ilə bağlı deyil [9, s.191]. Bu onunla izah edilir ki, yeniyyətlərin peşə seçiminin motivləri gələcəkdə konkret iş axtarışı ilə bağlı deyil. Peşə özünüdəyini yeniyyətlərin öz həyatının bu anında olduğu sahədə, yəni təhsil sistemində baş verir. Yeniyyətlər məktəbi bitirməyə, ali təhsil müəssisəsinə daxil olmağa hazırlanırlar, daha uzaq perspektiv üçün isə onların planları qeyri-müəyyən qalır. Ali təhsil müəssisəsinə daxil olmaq, məktəblilərin inkişafının bu dövründə ali təhsilə münasibət onların peşə özünüdəyinin əsas indikatorlarıdır.

Tədqiqat göstərdi ki, yeniyyətlərin ali təhsilin dəyərini arzu olunan peşənin alınması və karyeranın qurulması

ilə bağlayırlar (65 %). Lakin peşənin özü əsasən əmək fəaliyyətində özünügerçəkləşdirmək imkanı kimi deyil, karyera pilləsi ilə irəliləmək üçün vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

Bir faktı da diqqət mərkəzinə gətirmək lazımdır ki, bir çox yeniyyətlərin təhsil alması və peşə seçimi sanki paralel gedir. Belə vəziyyət tədqiqatçılar tərəfindən hələ ötən əsrin 90-cı illərində proqnozlaşdırılmışdı [17]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatlardan 30 ildən çox vaxt keçmişdir və ölkəmizdə aparılan təhsil islahatlarına baxmayaraq dəyişikliklər cüzdür.

Yeniyyətlər əvvəlki kimi nə ailədən, nə məktəbdən, nə də yaxınlarından heç bir dəstək hiss etmədən öz peşə seçimləri ilə təkbətək qalırlar. Bu vəziyyətdə belə bir təhlükə mövcuddur ki, seçim yanlış ola bilər. Gələcək mütəxəssisin təliminə dövlətin vəsaitləri əbəs yerə sərf ediləcək, çünki belə “peşəkar” çox güman ki, öz ixtisası üzrə işləməyəcək, əgər işləsə belə, o öz peşə vəzifələrini qeyri-efektiv yerinə yetirəcək.

Məlum olduğu kimi, dövlət artıq təhsil sisteminin və əmək bazarının qarşılıqlı fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə bir sıra tədbirlər proqramı həyata keçirir və təhsil sahəsində dövlət islahatları, o cümlədən Təhsilin İnkişafı haqqında Dövlət strategiyası bilabası peşə təhsili sahələrinin genişləndirilməsinə ciddi vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Bu baxımdan nəzərə almaq lazımdır ki, məktəblilərin özünü-təyini, hər şeydən əvvəl, öz qabiliyyətlərinə müvafiq olaraq seçəndir. Buna görə də yeniyetmələrə təkcə bu gün cəmiyyətdə əmək bazarına münasibətdə yaranan vəziyyəti izah etmək deyil, onlara həm də onların fərdi meyllərini nəzərə almaqla uyğun peşəni seçməyə kömək etmək lazımdır.

Məktəbdə əvvəlki peşəyönümü sistemini yeni əsasda yaratmaq və əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək lazımdır, peşəyönümü sisteminə müəssisələrin nümayəndələri ilə görüşlər, psixoloji testlər, konkret peşənin şəxsiyyətin psixi-fiziki və sosial-mədəni xarakteristikalarına tələbləri ilə məktəblilərin tanış edilməsi daxildir. Həmçinin məktəblilərdə öz meyllərinin və cəmiyyətin müxtəlif işçilərə tələbatının daimi olaraq öyrənilməsi əsasında peşə özünü-təyini vərdislərinin formalaşdırılmasının effektiv sisteminin təşkilində dövlətin, məktəbin, biznesin, ailənin qüvvələrini birləşdirmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.

3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.

4. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.

5. Едалина Н.Б. Самоопределение личности как путь себя. Екатеринбург: 2003, 160 с.

6. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010, 304 с.

7. Makarenko A.S. Ailə tərbiyəsi. Bakı: 1970, 435 s.

8. Моренков А.Б.Ю. Методика формирования у школьников навыков самоопределения. Екатеринбург: 2003, 200 с.

9. Олимпко А.А. Самоопределение старшеклассников при выборе профессии // // Известия Уральского государственного университета, 2011, № 3 (92), с. 191-200.

10. Пряхников Н.С. Профориентация в школе: игры, упражнения, опросники. М.: ВАКО, 2005, 288 с.

11. Руткевич М.Н. социология образования и молодежи. М.: 2003, 120 с.

12. Carl Lamote & Nadine Engels (2010). The development of student teachers' professional identity. Explore European Journal of Teacher Education, pp. 3-18, 2010

13. Grealish L, Trevitt C.(2005). Developing a professional identity: student nurses in the workplace. British Educational Journal 2005 Jul-Aug;19(1-2):137-50.

14. Mehr Nejad Alley(2016). A review of research on student teachers' professional identity. British Educational Journal 2016;19(1-2):120-60.

15. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego-identity status. Journal of Personality and Social Psychology, 3(5), 551-558.

16. Shneider, L. B. (2001). Professional identity: monography. Moscow: Moscow Open Social University, 272 p.

17. https://en.wikipedia.org/wiki/Professional_identification.

***Психологические механизмы формирования профориентации
и самоопределения подростков***

Абстракт

В статье рассматриваются психологические механизмы самоопределения и профориентации у подростков, определяются направления самоопределения этой категории лиц в противоположность ученикам старших классов, а также фокусируется внимание на факторах, влияющих на их профессию. Отмечается, что самосознание, самоуверенность, представления о профессии, советы родителей, предложения учителей оказывают существенное влияние на выбор направления самоопределения подростков. Исследование показало, что формирование интереса к какой-либо профессии зависит от распространения представлений об этой профессии в обществе. При самоопределении школьников, являющимся их личным выбором в соответствии со своими способностями, важно не только объяснять ситуацию на рынке труда в обществе, но и помогать им выбирать профессию, соответствующую их индивидуальным наклонностям. Данный подход имеет как научное, так и большое практическое значение в связи с конкретным видом деятельности. В заключение даются рекомендации по достижению у подростков формирования правильного отношения к содержанию и социальной значимости профессиональной деятельности.

Psychological mechanisms of formation of career guidance and self-determination among teenagers

Abstract

The article deals with the psychological mechanisms of self-determination and career guidance of teenagers, also are defined the differences of self-determination of this person category from the senior classes, and main attention is focused to the factors affecting on their professions. These questions as self-conscious, self-confidence, the presentation about the profession, the parent's conventions, and the proposals of teachers importantly influenced on the self-determination of teenagers. The research has showed that the formation of interests to any profession is associated with the spread of ideas about this profession in society. In the during of pupils' self-determination, which appropriate for their own choice, is most important not only to comment a labor market situation in society, but to choose a profession that is related to their individual hobbies. There is a scientific approach, as well as the practical value with a concrete kind of activity. At the conclusion part of the article, it gave some recommendations for teenager's formation of the correct attitude towards content and the social context of professional activities.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 04 fevral 2018-ci ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Mehmet Engin Deniz (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə),
Turan Akbaş (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə)
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenzia: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: psixologiyajurnali.az. E-mail: psixologiyajurnal@gmail. com

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 6,5.

Tiraj: 300. Sifariş .

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2018